

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

AĞAVERDİ XƏLİL

**TÜRK XALQLARININ
YAZ BAYRAMLARI
VƏ NOVRUZ**

BAKI-2013

Elmi redaktor:

Rəyçi:

**Ağaverdi Xəlil. Türk xalqlarının yaz bayramları və
Novruz, Bakı, Elm və təhsil, 2013.**

X 3202050000 Qrifli nəşr
098 - 2013

© Folklor İnstitutu, 2013.

NOVRUZUN BAYRAM STATUSU

BMT-nin Baş Məclisinin 64-cü sessiyasının fevralın 24-də qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq, martın 21-i “Novruz beynəlxalq günü” kimi təsdiq edildi. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə hazırlanmış qətnamə layihəsinə Əfqanıstan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Türkiyə, Albaniya, Hindistan və Makedoniya da qoşulub.

ƏSKİ TÜRLƏRİN BAYRAM ANLAYIŞI

Hər bir xalqın həyatında əlamətdar günlərin qeyd olunması ənənəsi vardır. Türk xalqlarının əlamətdar günləri bildirən anlayışları vardır. Bunların içində “toy”/”tuy”/”tuyun”/”düyün”, “şölən”, “yəğma” və s. anlayışlarla yanaşı “bayram”/”bəyrəm” sözü də işlənməkdədir. Xalqın həyatındakı ən əlamətdar günlərdən biri də bayramlardır. Hər xalqın özünə görə bayram adət və ənənələri olduğu kimi bayram anlayışının da öz dilində mənası vardır. XI əsrdə Kaşqarlı Mahmud bu sözü “bedhrem” kimi “Divan”ında izah etmiş və oğuzların onu “bayram” şəklində işlətdiklərini qeyd etmişdir. Kaşqarlının verdiyi izaha görə “bayram əylənmə, gülmə halıdır”.

Baharın gəlişi, havaların istiləşməsi, qarların əriməsi, təbiətin canlanması bütün insanları olduğu kimi türklərə də dərin təsir etmiş, həyəcanlandırmış və bu dəyişikliyi müxtəlif mərasimlərlə qeyd etmələrinə səbəb olmuşdur. Türk sözü olan bayram M. Kaşqarlının „Divan“ında „Bedhrem“ (bayram) – bir yerin işıqlarla və çiçəklərlə bəzənməsi və orada sevinc içində əylənilməsidir“-şəklində izah edilmişdir.

Bayram sözünün əski türkcədə forması olan “bedrem”/”bezrem” heç şübhəsiz ki, “bezemek” felindən

olmalıdır. Əskidən də keçirilən bir sıra törənlərdə dekorasiyadan istifadə olunması məlumdur. Törən keçirilən yer bəzədilir və təntənəli vəziyyətə gətirilir. Əskidən də mövcud olan “bəzrəm”lər türk xalqlarının dillərində indi də az dəyişikliklə işlənməkdədir. Məsələn, tatar türklərinin dilində indi də bu söz “bəyrəm” şəklindədir. Bayram adında zənginləşmək anlamı da vardır.

Bayram yeri çiçəklərlə bəzədilir, çaraq və məşəllərlə işıqlandırılırdı ki, bura ürəyaçan bir yer olsun (Kaşqarlı M. 1939 1941:I, III, 480 176). Buradakı işıqlandırma qeydinə görə bayramın axşam vaxtı da davam etməsini, çiçəklərlə bəzədilməsi qeydi isə bayramın baharda keçirilməsi ehtimalını irəli sürməyə imkan verir.

Tarixi qeydlərə görə türklərin hunların zamanından bayram və şənlik keçirdikləri məlumdur. Ayrıca olaraq, hunlar beşinci ayda, yəni yazda “Lunq-cing” adlanan yerdə böyük bir bayram keçirərmişlər. Bu bayramlarda xalq inancları ilə bağlı adətlər yerinə yetirilir, müxtəlif yarışlar təşkil edilir, dini adət olaraq dünyanı yaradan “Gök Tanrı” və müqəddəs sayılan “yer” üçün at qurban edilərdi (De Groot 1921: 59).

Qurban mərasiminin ardınca cıdır yarışları başlanırmış. Belə yarışlar payız mövsümündə də təkrarlanırmış. (Eberhard 1942: 76).

Hunların keçirdiyi mərasimlərə bənzər bayram və şənliklərin keçirilməsi Göytürklər dönəmində də rast gəlinir. Belə ki, o dövəmdə türklərin hər il müəyyən zamanda “əcdad mağarasında “ atalarına qurban kəsirdilər. Bayram mərasimlərini isə beşinci ayın ikinci yarısında “Gök Tenqri” və “ıduk yer, suv” üçün qurban kəsmələ başlanırmış. Qurbandan sonra da kollektiv şəkildə şənlik

olurdu. Bu zaman oyun oynar, kımız içər, nəğmələr söylüyürlərmiş. (Eberhard 1942: 87; Liu Mau-tsai 1958: 42).

450-ci ildə uyğur türklərinin Çinin şimalında böyük bir bayram mərasimi keçirmələri haqqında araşdırmalarda məlumatlara rast gəlinir. Onların bu bayramda “Gök Tenqri”yə qurban kəsmələri, sonra da nəğmə söyləyərək şənlik etmələri qeyd olunur (Eberhard 1942: 73).

840-cı ildən sonra Tarım hövzəsinə gəlib oturaq həyata keçən uyğurlar Buddizmi qəbul etsələr də əski ənənələrini unutmamışdılar. X əsrin əvvəllərində uyğur kağanını ziyarət edən Çin elçisi Vanq-yen-tenin məlumatına görə, uyğurlar üçüncü ayın doqquzunda, yəni martın 9-da bir şənlik keçirirlərmiş. Bu şənliyin əsas əyləncəsi bir-birilərinin üzərinə su atmaq olduğu qeyd göstərilir. (İzgi 1989: 60 vd.). Heç şübhəsiz ki, əyləncənin əsas komponenti olan su, heç şübhəsiz ki, onun yağış diləyi ilə bağlı arxaik ritualdan qaynaqlanmışdır.

Türklərin erkən xalq təqvimləri ili (yılı) ikiyə bölürdü: yaz və kış. Nisbətən sonrakı dövrlərin xalq təqvimlərində isə bu dördə qədər genişlənir: yaz, yay, küz, kış. Göründüyü kimi, yaz yayla, kış isə küzlə şəkillənmişdir. Təbii ki, bu ilk növbədə iqlim şərtləri ilə əlaqəli olmuşdur. Bundan asılı olaraq mövsüm ikiyə və ya dördə bölünmüşdür. Bu bölünmənin əlamətləri özünü “bahar”ın şəkillənərək “ilkbahar” və “sonbahar” anlayışlarında da göstərir. Azərbaycan dilində “yaz” və “payız” sözləri də bir-birilə əlaqəlidir. Yaza bahar da deyilir. Bu mənada yaz ilk bahar olur. Payız isə sonbahara uyğun gəlir. S. Vurğunun məşhur “Ceyran” şeirində “Elə ki sonbahar ilk büsat qurur” misrasında da işlənmişdir. Payızın hərfi mənası “pa-e-yaz”

birleşməsindən ibarət olub “yazın ayağı” deməkdir. Çünki buradakı “pa” ayaq deməkdir.”Yazın ayağı” yazın (dördlük modeldə yazın) sonu və ya sonbahardır.

Türklər üçün yaz çox önəmli olmuş və ciddi həyati əhəmiyyət daşımışdır. İstər ovçuluq, istər maldarlıq, istərsə də əkinçiliklə məşğul olan türklər olsun, o hər zaman yazı arzulamış, təbiəti diri görmək, günəş, istilik, yağış və yaşıllıq istəmişdir. Ona görə də türklər ən əski çağlardan yazın gəlişini fəvqəladə hadisə saymış, təbiətin bu möcüzəsini bayramla, şənliklə və müxtəlif mərasimlərlə qarşılamışdır. Türklər yaza çətin və uzun qışdan, soyuqdan və məhrumiyətdən qurtuluş, xilas, rifah və azadlıq kimi baxırdı.

Yaz bayramına “Yılbaşı” deyilmişdir. Yılbaşında Günəşi çıxartmaq, yağış yağdırmaq, qışı yola salmaq, yazı qarşılamaqla bağlı olan bir sıra rituallar keçirilmişdir. Bunların içərisində “Çilə”, “Xıdır”, “Qodu”, “İlaxır çərşənbə”, “Novruz” vardır. Novruz Yılbaşının yerinə keçdiyinə görə xalq inancları ilə bağlı rituallar da onun mərasim hissəsində cəmlənmiş, şənlik hissəsi isə xalq oyun və tamaşaları ilə bəzədilmişdir.

“NOVRUZ”UN TERMINOLOJİ ƏHATƏSİ

“Novruz” – hərfi mənada yeni gün (nou-yeni, ruz-gün) deməkdir. Amma, ifadə etdiyi mərasim semantikasına görə keçidin bitdiyi və yeni nizamın başlandığı kosmosdur.

Novruza Bozqurd, Çağan, Ergenekon, Nevruz, Sultan Nevruz, Mart Doqquzu, Novruz və s. də deyilmişdir. Türkiyədə Novruza xalq içində Gündönümü və ya Yılbaşı deyilmişdir.

“Novruz” anlayışı bəzi deyiliş fərqlərilə bir çox türk xalqlarının dillərində işlənməkdədir:

Azərbaycan türkcəsində Novruz/Noruz, Qırğız türkcəsində Nooruz, Özbəkistan türkcəsində Növroz, Başqırd türkcəsində Nevruz, Tatar türkcəsində Navruz, Uyğur türkcəsində Noruz, Çuvaş türkcəsində Naurus, Krım türkcəsində Nevrez, Qərbi Trakiya türkcəsində Mevris, Qaqauz türkcəsində Babu Mata-Kürklü Marta .Burada Novruz anlayışının etimoloji mənası “yeni il-ilbaşı” deyil, “yeni gün” olduğu müəyyənləşdirilmişdir (1,15). Novruzun fars sözü olması məlum mərasimin belə adlanmağa başlamasının türklərin farslarla dil təmasından sonra baş verdiyini göstərməkdədir.

“Yeni gün, Yengi kün, Yeni yıl, Yılbaşı, Yazbaş, Çağan Navruz, Ergenekon kimi 25-ə yaxın ad altında Şərqi Türküstandan Anadoluya, oradan Balkanlara qədər uzanan geniş bir coğrafiyada, təbiətin canlanması ilə birlikdə yenidən dirilmənin, birlik və bərabərliyin simvolu olaraq qeyd olunan Novruz Orta Asiya türk cümhuriyyətlərində 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1960-cı illərə qədər bəzi siyasi səbəblərə görə qadağan edilmiş, unutturulmağa çalışılmış, hətta yox sayılmışdır” (1,16). Müstəqilliyin bərpa edən türk cümhuriyyətləri milli-mənəvi dəyərlərinə diqqəti artırmış və Novruz bayramını da yüksək rəsmi səviyyədə bayram etməyə başlamışdır.

“NOVRUZ”UN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Qədim və orta əsrlərə aid bir çox yazılı qaynaqlarda Novruzla bağlı məlumatlara rast gəlirik. Amma “Novruz”un araşdırılması XIX əsrdən başlanır. Bu araşdırmalarda Novruzun genezisi və tipologiyası ilə bağlı mülahizələr geniş yer tutur.

XIX əsrdə Novruz haqqında məlumata müxtəlif qaynaqlarda rast gəlinir. “Koroğlu” dastanını ilk dəfə kitabça halında Londonda ingilis dilində 1842-ci ilədə çap etdirən dünya şöhrətli şərqşünas Aleksandr Xodzko da kitabın səhifələrindən birində Novruzun Zərdüşt tərəfindən icad edildiyini yazmışdır” (83,90).

Qərb şərqşünası A.Mets özünün “Müsəlman intibahı” kitabında bu məsələ barədə yazmışdır: “Xalqın həyatında islamın təsirinin güclü olmadığını bayramlar sübut edir. Doğrudan da müsəlman ruhaniləri nə qədər çalışdırsa Novruz bayramını nə qadağan etməyə, nə də ona dini don geydirməyə müvəffəq olmadılar. Xalq kütlələri bahar bayramı olan Novruzun qeyri-dini, azad xarakterini qoruyub saxladılar” (83,90).

Bundan başqa Azərbaycanda “Qodu-qodu” mərasimi də keçirilmişdir. “SMOMK” məcmuəsinin XIX əsrə aid olan buraxılışlarında (SMOMPK, 9-cu buraxılış, 1890, s.129; 18-ci buraxılış, 1894, s.46) “Qodu” (Dodu) mərasimin keçirilməsi haqqında məlumatlar verilmişdir. Burada verilən nəğmə nümunəsi belədir:

Dodu, dodunu gördünüzmü?

Doduya salam verdinizmi?

Dodu gedəndən bəri

Heç gün üzü gördünüzü?

“Qodu” ilə bağlı mərasimdə söylənən yaygın mətn belədir:

Qodu-qodunu gördünmü?

Qoduya salam verdinmi?

Qodu burdan keçəndə

Qırmızı gün gördünmü?(PƏ94).

XIX əsrdə Şəkiddə toplanmış “Qodu” mərasiminə aid nümunə belədir:

Qodu, qodu dursana!

Çömçəni doldursana!

Qodunu yola salsana

Allah!Allah! (PƏ95).

XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan “Füyuzat” jurnalının (1906-1907) 1907-ci il 15 mart sayında Əli bəy Hüseyinzadənin “Novruzı-inqilab” adlı geniş həcmli məqaləsi nəşr olunub (79, 177-183).Məqalədə Novruz bayramı o dövrün dünyada gedən aktual hadisələri kontekstində təhlil olunub.Bu məqalədə açıq şəkildə Novruzun İran mənşəli bir bayram olmadığı əsaslandırılıb.Məqalədə eyni zamanda Novruzun atəşpərəstliklə əlaqələndirilməsinin yanlış olduğu aydınlaşdırılıb.Əli bəydən gələn bu konseptual yanaşma sonrakı dövrün tədqiqatçıları tərəfindən davam etdirilib.

XX əsrin əvvəllərində çıxan bir sıra jurnallarda mərasim folkloruna aid nümunələr nəşr olunmuşdur.Bunların bəziləri M.H.Təhmasib tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir.Bunlardan “Məktəb” jurnalında nəşr olunmuş nümunələr diqqəti çəkir. “Jurnalın 8 və 9-cu nömrələrində “Əkinçi” imzası ilə bir hekayə verilmişdir.Bu hekayənin işərisində “Qələndər, ay qələndər” oyunu yerləşdirilmişdir”(58,192).

Jurnalın 1914-cü il, 11-ci nömrəsində Məmmədəğa Axundzadə “El sözləri” bağılığı altında məşhur “Kosa-kosa” mərasim nəğməsini çap etdirmişdir ki, məlum vaxtlarla müqyisə əhəmiyyətini nəzərə alaraq eyni ilə buraya köçürürük:

Ay kosa-kosa gəlmisən
Gəlmisən meydanə sən.
Almayınca payını
Çəkilmə bir yanə sən.
Beş yumurta payındı, olmaya allanasan.
Mənim kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir,
Qulaq asanların da
Qulağı cingildəyir.
Mənim kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Kosama əl vurmayın,
Kosam yazıq canlıdı.
Əmiri bərk başında,
Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında

Lap cavan öldü kosa (Məktəb, 1913, nömrə 11, s.175)(58,193).

Jurnalda Ağa bəy İsrəfilbəyovun hekayəsində bayramla əlaqədar olan “Gün çıx, çıx, çıx!” və “Mən anamın ilkiyəm” nəğmələri də verilmişdir(1913, nömrə 5, s.74-77) (58,192).

T.Bayraməlibəyov da “heç bir din, sülalələrin dəyişməsi Novruzunu sıradan çıxarmaq iqtidarına malik olmadı”(83,90)-deyə yazmışdır.

Y.V. Çəmənzəminli də Novruzunu atəşpərəstliklə əlaqələndirmişdir. O yazır ki, “xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmışdan başlayaraq çərşənbə axşamı vəsfi-hal kimi bir adət vardı. Qadın və qızlar toplaşaraq, bir badya su qoyar və hərədən bir nişan alıb suya salardılar. Badya başında oturan qadın təsadüfən əlinə keçən nişanı sudan çıxarıb bir vəsfi-hal söyləyər, bu qayda ilə fala baxardılar. Deməli nişan verənin ürəyində bir niyyət olar və niyyətinin baş verəcəyini və ya verməyəcəyini söylənən vəsfi-haldan duyardı”(Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri III c. Bakı, 1977). Müəllif sonra vəsf-hallara aşağıdakı nümunələri göstərir:

Ağlama, naçar ağlama,
Əlində haçar ağlama,
Qapını bağlayan Allah
Bir gün açar ağlama.

Oturmuşdum səkidə
Ürəyim səksəkədə.
Üç qızıl alma gəldi
Bir qızıl nəlbəkidə (83,96).

Novruzunu bir tərəfdən dini bayram kimi dinlə bağlamağa, digər tərəfdən də onu padşahların, hətta əvsanəvi hökmdarların adı ilə əlaqələndirməyə cəhd göstərilmişdir. Təbii ki, bunların heç biri Novruzun yaradıcısı deyildir. Novruzun əsaslarını yaradan xalqdır.

Tədqiqatlarda göstərilir ki, “Bakı və onun qəzalarında yaşayan əhali qış fəslinin üçüncü ayı daxil olduqda ayın birinci çərşənbə gecəsini böyük bir bayram kimi qarşılayırlar (Azərbaycan asar-ətiqə xəbarı, 4-cü buraxılış, Bakı, 1929,

s.323). Bir ilin müddətinə üzərlərinə gələn bəlanı və gələcək bədbəxtlikləri rəf etmək üçün böyük tonqal qalayıb üzərindən yeddi dəfə atıldıqdan sonra xonçaların dövrəsində oturaraq aşağıda göstərilən nəğmələri oxuyurdular. Bununla özlərini bir ilin müddətində hər bəd bəladan uzaq olmasını hesab edirdilər.

Taxçaya qoydum çırağı,
Rövşən eyləsin bucağı,
İşıqlandırsın otağı,
Çünki yetişib firuz
Xoş keçəcəkdir Novruz (83,92).

Bir sıra tədqiqatlarda Novruzla Zərdüştlüyün oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə edilmişdir. Belə bir qənaət ifadə olunur ki, Novruz Zərdüştlükdən də çox qədimdir. Çünki, “günəşin müqəddəs sayılması təbii odun müqəddəs sayılmasından əvvəldir”(PƏ90).

Bəzi araşdırmalarda da türklərdə odun təmizləyici funksiyasının, Atəşpərəstlikdəki müqəddəslikdən fərqli olduğu fikri irəli sürülür. Məsələn, azərbaycanlıların “ağırlığım, uğurluğum, azarım-bezarım odlara” və s. buna bənzər deyimlərdə ifadə etdikləri fikirlər odun müqəddəs sayılması düşüncəsi ilə uyğun gəlmir. Bu da araşdırmaçılara imkan verir ki, türklərdə odun müqəddəs deyil, adi, təmizləyici, arındırıcı bir vəzifəni yerinə yetirməsi qənaətinə gəlsinlər. O da istisna olunmamalıdır ki, odla bağlı mərasim deyimləri mərasimin sakral məzmununun zəifləməsi ilə müqəddəslikdən uzaqlaşmağa, profanlaşmağa başlamışdır. Bu da təbii ki, müasir düşüncənin pragmatik xarakteri ilə əlaqəli olub, ibtidai dövrün arxaik ritualından oyuna çevrilərək mövsüm mərasimində icra edilmiş və dövrün reallıqlarına

uyğunlaşmışdır.Yəni müqəddəslik məzmunu ifadə edən mərasim deyimlərinin bir çoxu mərasimdən ayrılmış və ümumi nitqin alqış, öyɡü və tərif kimi nümunələrinə çevrilmişdir.

Qarı ilə qışın deyişməsi də ibtidai düşüncəni əks etdirir. Çünki qarı qışı canlı bilir, onu canlı obrazında görür:

Qış gözünə barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım.

Yeni təqvim anlayışlarının işləndiyi dövrdə “qış” mart ilə əvəzlənmişdir.Qışın sonuncu ayının milad təqvimini ilə mart olaraq bilindiği dövrlərdə əski deyimlər qəlibinə mart da daxil edilmişdir.Məsələn, “Mart çıxdı, dərt çıxdı”.

Azərbaycan mövsüm mərasimləri içərisində “Xıdır”, “Xıdır Nəbi” və ya Xıdır İlyas” mərasimlərinin də özünəməxsus yeri vardır. Bu mərasimin nəğmələri onun yazı qarşılamaqla, yağış, yaşıllıq arzusu ilə bağlı olduğunu göstərir.Bunun Azərbaycanda “Xıdır Nəbi”, Türkiyədə isə “Hıdırellez” variantları qalmışdır. Azərbaycanda “Xıdır Nəbi” mərasimi böyük çilə bitdikdən sonra, yəni vevralın əvvəllərində keçirilir.”Xıdır Nəbi” mərasimində oxunan mətnlərə aşağıdakı misal ola bilər:

Xıdır İlyas, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, gəldi yaz.

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana (83,94).

Azərbaycan mərasim folklorunun öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan folklorşünas alimlərdən biri də

M.Təhmasibdir.Görkəmli alimin folklorçu fəaliyyətində mərasim folklorunun ayrıca bir yeri vardır.Mərasim folklorunun öyrənilməsində alimin fəaliyyəti özünü üç əsas istiqamətdə göstərir:

- 1)Mərasim folklorunun toplanması;
- 2)Mərasim folklorunun nəşri;
- 3)Mərasim folklorunun tədqiqi.

M.Təhmasib mərasim folklorunun öyrənilməsinə doğulduğu Naxçıvandan başlamışdır.Bu onun uşaqlıq və məktəb illərindəki ilk müşahidələridir.Burada gördüyü mərasimlər sonralar onun araşdırmalarında təsvir olunmuş və öz elmi şərhini tapmışdır.Ali məktəbi bitirdikdən sonra ilk əmək fəaliyyətinə başlayaraq müəllimlik etdiyi Kürdəmir də onun mərasim folkloru ilə bağlı müşahidələrinin genişlənməsində müəyyən rol oynamışdır.Çünki bu bölgə mərasim mədəniyyəti və mərasim folkloru ilə zəngindir.Şirvan bölgəsinin müxtəlif rayonlarını gəzən M.Təhmasib burada xalq mərasimlərini birbaşa müşahidə edə bilmiş və onları yazıya almışdır.

M.Təhmasib mərasim folklorunun toplanmasına 1930-cu illərdən başlamış və onu pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı davam etdirmiş və nəhayət bu fəaliyyət öz məntiqi nəticəsini alimin namizədlik dissertasiyasında tapmışdır.Belə ki, alimin “1945-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası mərasim və mövsüm nəğmələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir (57). Bu işdə əsas kütləsi etibarilə özünün topladığı materiallar əsasında Azərbaycan mərasim folkloru həm ailə-məişət mərasimləri, həm də təqvim-mövsüm mərasimləri kontekstində araşdırılmışdır.O, tədqiq obyektini olaraq götürdüyü mərasimləri bir ritual sistemi olaraq təsvir etmiş,

onların poetik xüsusiyyətlərini öyrənmişdir.Təqdim etdiyi materiallar və bir sıra ciddi elmi təhlilləri baxımından həmin namizədlik dissertasiyası bu gün belə öz aktuallığını saxlayan tərəflərinə malikdir”(80,91).M.H.Təhmasib mövsümlə bağlı mərasimləri araşdırmış, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir:

1. Çilə mərasimi.M.Təhmasib yazır ki, son ayın dörd yeddigünlük çilləyə bölünməsi isə ümumiyyətlə, təbiətin dörd əsas ünsürdən ibarət olması etiqadına əsaslanır.Bu dörd ünsür hava, torpaq, su və oddur.Qədim etiqadlara görə, son ayın hər həftəsində guya ki, bu ünsürlərdən biri canlanır, oyanır, yaşamağa başlayır.Bunların hamısının dirilməsi, qızması, yeni keyfiyyət kəsb etməsi ilə də, ümumiyyətcə, təbiət oyanır, qış qurtarır, yaz başlanır.Qədim və orta sərlər Azərbaycanda bu dörd ünsürdən hər birinin qışın əsarətindən qurtarması həmin ünsürün adı ilə bağlı olan həftənin son çərşənbəsində xüsusi bir şəkildə qeyd edilirmiş.Qurtaran ilin axır çərşənbəsində isə bütün evlərin həyətində toqal qalanır, hamı odun üstündən tullanaraq “Ağırlığım, uğurluğum”, yaxud “Azarşım, bezarım tökül bu odun üstünə” deyərmiş.Tək elə bu mərasim çox aydın bir şəkildə sübut edir ki, Novruz nə İslam dini ilə, nə də Zərdüştlüklə bağlı olmamışdır(58,74).

2. Günəşi çağırmaq mərasimi.”Bizdə qışın qurtarılıb yazın başlanması ilə əlaqədar bir sıra mərasimlər də vardır ki, bunların bəziləri əksər rayonlarımızda elə məhz Novruz günlərində, bəziləri isə ayrı-ayrı yerlərdə bəzən qışın son ayı, bəzən də yazın ilk ayı daxilində icra edilmişdir.Bunlardan biri “Günəşi çağırmaq” mərasimi imiş.Bu mərasimin indi də ancaq son dərəcə cılızlaşmış müxtəsər təfərrüatı və balaca bir nəğməsi qalmışdır.Cəmisə bir neçə bənddən ibarət olan bu

nəğmədə günəş kəhər atlı insana bənzədilir, onun hətta bir oğlu, iki qızı olduğundan danışılır(58,74).

3. Hodu mərasimi. Qədim mərasimlərdən biri də “Hodu” mərasimidir.”Bu da keçmişdə geniş yayılmış olan, hətta inqilabdan bir az əvvələ qədər də (1917-ci ildən əvvəl nəzərdə tutulur-A.X.) əksər rayonlarımızda icra edilən mərasimlərdən imiş.İndi bunun da müxtəsər təfərrüatı və kiçik bir nəğməsi qalmışdır.İstər inqilabdan qabaqkı yerli ziyalılarımızın verdikləri məlumatlardan, istərsə də sonrakı illərdə aparılmış araşdırmalardan, ən başlıcası isə mərasimin ünsürlərindən və nəğmənin məzmunundan aydın görünür ki, “Hodu” günəş ilahəsinin adı imiş.Yəqin birinci “Günəşi çağırmaq” mərasimi istənilən nəticəni vermədikdə, yəni “duman qaçmadıqda”, “günəş kəhər atı minib qarı yerdən götürmək üçün çaxmadıqda” qədim azərbaycanlılar ikinci mərasimi icra edir, yəni “Hodu”nu qarı-qarı, zəmi-zəmi, kövşən-kövşən gəzdirib oxuyurmuşlar(58,75).

4.Əcdad kultu ilə bağlı mərasimlər. Naxçıvanda keçirilən “Ata-baba günü”, “Xıdırha xıdır” mərasimlərini əcdad kultları ilə əlaqəli izah etmişdir(58,67).

M.Təhmasib “Adət, ənənə, mərasim, bayram”adlı məqaləsində “Novruz”un Zərdüştlük və İslamla əlaqəli olmadığı mülahizəsindən çıxış etmişdir.

İlin axır çərşənbəsində od üstündən tullanmaq mərasiminin də Zərdüştlükdən çox qədim olduğunu qeyd etmişdir(58,73).

1990-cı ildə M.Seyidovun «Yaz bayramı» adlı kitabı çap olunmuşdur (72). Kitabda yaz bayramının tarixi kökləri araşdırılmış, təqvim anlayışının mahiyyəti xalq yaradıcılığı, folklor nümunələri əsasında tədqiq edilmişdir. Əsərdə

mifologiya məsələləri təqvim mifi çəvrəsində araşdırılmışdır. Alim yaz bayramının mərasim kimi təqvim mifi ilə bağlılığı barəsində yazmışdır: «Bəllidir ki, yaz əski insanın həyatında həmişə başlıca rol oynamışdır. Buna görə də insan təfəkkürü istər-istəməz onu izləmiş və beləliklə də, bu durum Azərbaycanın ilk təqvim anlayışının yaranmasına yardım etmiş, təbiətlə insanın dürlü şəraitdə (xoş və əksinə) qarşılaşması yazla bağlı törənləri – mərasimləri də meydana gətirmişdir. Belə bir törənin yaranmasında mifik görüşlərin, animist baxışların, natur fəlsəfənin, təbiətə təbii baxışın böyük rolu olmuşdur... Mifologiyada təbiətin fəsiləri arasındakı olaylarla – hadisələrlə bağlı törən, görüş də yaranmışdır. Dünya xalqlarında, onların ulu babalarında təqvim xaosla, kosmosla, yaradılışla və s. sıx bağlıdır. Əski azərbaycanlılar təqvimlə bağlı vaxt anlayışını hərdən animistləşdirmiş, hərdən insan kimi gözə çarpdırmış, hərdən isə zoomorfik aləmlə bağlamışlar» (72, 6).

Kitabda təqvimlə bağlı əski oğuz atalar sözü təhlil edilmiş və onun mifoloji mənaları üzə çıxarılmış, Xızır və onunla bağlı mərasimin mifoloji kökləri öyrənilmiş, yaz mərasimlərindəki keç, qurd, qoyun kimi hevanların əsəti simvolikası araşdırılmış, Qodu-Qodu yaz mərasimi olaraq mifik xüsusiyyətləri baxımından tədqiq edilmiş, Kosa-Kosa, yazla bağlı digər oyun və mərasimlər, xüsusilə Novruz bayramı mifoloji mənaları baxımından kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Ümumiyyətlə, bu kitab təqvim miflərinin öyrənilməsi, o cümlədən bununla bağlı Azərbaycan mərasim folklorunun tədqiq edilməsi cəhətindən sanballı əsər kimi öz əhəmiyyətini bu gün də saxlayan tədqiqatdır.

Oruc Əliyev M.Seyidovun bu kitabı haqqında yazdığı. Yaz bayramı adlı məqalədə ilk növbədə M.Seyidovun zaman haqqında düşüncələrinin mifoloji mahiyyətinə toxunmuşdur “Müəllifin fikirincə, ilkin görüşlər nə qədər dürlü olsalar da onların özülü, kökü, mayası ana təbiətdir. Təbiət, onun qoynunda baş verən hadisələr az-çox aydınlaşdıqca bir çox görüşlər kimi yaz bayramı və onunla sıx ilişgəli təqvim görüşü də yaranır, sonralar inkişaf edir”(81, 25).

Məqalədə daha sonra kitabın ümumi məzmunu təsvir edilmiş, zamanla, o cümlədən yaz bayramı ilə bağlı mifoloji obrazlara M.Seyidov tərəfindən verilmiş izahlara toxunulmuşdur.

O.Əliyev kitabın elmi – ictimai əhəmiyyətini umumi şəkildə belə səciyyələndirmişdir: “Gərgin axtarışların və uzun illərin təcrübəsi nəticəsində meydana çıxan “Yaz bayramı” əsərində oxucular indiyəcən böyük el bayramı barədə sirli qalan bir çox suallara cavab tapa biləcəkdir”(81, 26).

“NOVRUZ”UN STRUKTURU

Novruz Azərbaycan xalqının zəngin maddi və mənəvi dəyərlərinin mühüm bir hissəsini özündə ehtiva edən mədəniyyət hadisəsidir. “Novruz”un tərkibi quruluşca mürəkkəb, məzmunca dərin və geniş əhatəlidir. Müasir dövrümüz üçün bu bir milli bayramdır. Bu bayrama tarixi inkişaf boyunca baxdığımız zaman onun qədim mədəni köklərə və mənəvi qaynaqlara bağlı olduğunu görürük. Keçmişdə olduğu kimi bu gün də Azərbaycanda, Türkiyədə və Orta Asiya türk dövlətlərində Novruz mart ayında bahar bayramı kimi qeyd olunmaqdadır.

Novruzun əsasında əski xalq mərasimləri dayanır. Dünya xalqlarının bir çox mərasimləri də belədir. Onlardan bəzilərinə zamanla dini mahiyyət qazandırılır və beləliklə də əski mərasim mədəniyyəti ilə dini adətlər birləşmiş olur. Məsələn, qurban bayramında olduğu kimi, Bunun başlanğıcdan arxaik bir ritual olduğu və sonradan dini əfsanələrlə dini bir mahiyyət qazandığı məlumdur.

Xristianlar və Musəvilər xristian din adamlarının yüz illərlə bir müşrik bayram sayaraq mücadilə etdikləri günəşin dönüşü olan 20-25 dekabr tarixli Romalıların əski “saturnalia” bayramı, milad təqviminin dördüncü əsrində “Mövludi-İsa” bayramı kimi xristianlar tərəfindən qeyd olunmağa başladı. Yəhudilərin “Pesah” dedikləri, Xristianların “paska” bayramı da mənşəyi baxımından insanların təbiətə inandıqları dövrün dünyəvi yaz bayramının davamından ibarətdir. Novruz, yeni il və mehriqan bayramları üçün də eyni metod keçərlidir. Yəni zaman keçdikcə insanlar imtina edə bilmədikləri ibtidai dönəmin ənənələrini bir növ uyduraraq dini

bayramlar olaraq qəbul etmişlər. Novruzun da rəsmi bayram kimi keçirildiyi qədim və orta əsrlərdə o dini əfsanələrlə əlaqələndirilmiş və ona dini bir mahiyyət qazandıрмаğa cəhd göstərilmişdir.

(Novruz Həzrət Əlinin doğulduğu gündür; Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gündür; Həzrət Əlinin Fatimeyi Zəhra ilə evləndiyi gündür; Nuhun yerə ayaq basdığı gündür; Yunus peyqəmbərin balığın qarnından çıxdığı gündür və s.).

Novruz yazılı qaynaqlarda. Novruz haqqında məlumatlara Biruni Əbu Reyhanın “Asarul Baqiye” (Pamyatniki minuvşix pokoleniy) , Kaşgarlı Mahmudun “Divanü Lugat-it Türk”, Balasaqunlu Yusif Has Hacibin “Kutadqu biliq”, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnəmə” və b. əsərlərdə rast gəlirik.

Biruninin müasiri olan mütəfəkkirlər Mahmud Kaşgarlı və Ömər Xəyyam Novruz haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Onların əsərlərində təkcə bu bayramın təbiətlə və onun qanunauyğunluqları ilə əlaqəsindən deyil, həm də onunla bağlı mərasimlər, sınaqlar və rituallar haqqında bəhs edilir. Məsələn, Biruni belə bir sınaq haqqında məlumat verir: “əgər Novruzun ilk günü gün doğan vaxt hələ heç bir söz demədən üç qaşiq bal yesən və üç parça mum yandırsan bütün xəstəliklərdən xilas olarsan. Digər bir sınaq isə belədir: “ Hər kim səhər ibadətdən öncə bir az şəkər yesə və özünü zeytun yağı ilə yağlasa bütün il ərzində ona heç bir xəstəlik dəyməz”.

Bu bayramdan bəhs edərək Biruni yazır:”İrənlilərdə belə bir adət var idi ki, Novruz günü bir-birinə şəkər verir-

dilər. Ona görə də Bağdad sakinin dediyinə görə Cəmişidin vətəni Azarbadda Novruz günlərində şəkər qamışı çıxır”.

Qədim dövrlərdə Orta Asiya və İranda Novruz təkcə xalq bayramı kimi deyil, eyni zamanda dövlət bayramı kimi qeyd olunmuşdur. Tarixi məlumatlara görə insanları sosial qruplara görə bölürdülər, Novruz bayramı bir ay davam edirdi və hər qrupa beş gün ayrılırdı. Yəni hər bir sosial qrup bayramı onun üçün ayrılmış beş gündə qeyd edirdi. Məsələn, qədim İranda ilk beş gün padişaha, ikinci beş gün saray əyanlarına, üçüncü beş gün saray xidmətçilərinə və ali ruhanilərə aid olurdu. Padşah bayramın ilk beş gününü başlar, təbbələrini bir-birinə hörmət etməyə və xeyirxah olmağa çağırırdı. İkinci gün padşah kəndlilərin və kübarların nümayəndələrini qəbul edərdi. Üçüncü gün süvariləri və möbidləri, dördüncü gün öz övladlarını, varislərini, beşinci gün isə sırası təbbələrini qəbul edərdi. Altıncı gün əsas bayram sayılırdı və ona “Böyük Novruz” deyilirdi. Xarəzmlilər və soğdlarda Sasanilərin hakimiyyəti dövründə rəsmi Novruz bayramı ilə yanaşı digər bayramların keçirilməsi də elan edilərdi. Birininin əsərində, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”sində və digər qaynaqlardan aldığımız məlumatlara görə, Novruzda yerə su səpərləmiş, yaxınlara hədiyyə verəmişlər, yelləncəkdə yellənərmişlər, şirniyyat paylayarmışlar, yeddi illik məhsulu müəyyənləşdirmişlər, ritual yuyunması, çimməsi və digər mərasimlər icra edilmiş. Novruz günündə padşahın süfrəsində (dəstərxan) buğda, arpa, darı, qarğıdalı, noxud, mərcimək, düyü, küncüt və ya lobyə unundan hazırlanmış çeşidli çörəklər düzərmişlər. Süfrənin ortasına yeddi cür ağacın (söyüd, zeytun, heyvə, nar və s.) zoğunu, yeddi ağ piyalə, ağ dirhəm və ya yeni dinar qoyarmışlar. Padşah üçün

ağ şəkərdən və təzə süd və xurma əlavə edilmiş kakos qozundan xüsusi yemək hazırlayırmışlar. Müasir dövrdə də İranda Novruz bayramı süfrəsinə ərəb hərfile s-ilə başlayan yeddi cür yemək qoyulur. Süfrədə turş və təzə süd, süzmə, boyanmış yumurta, müxtəlif meyvələr, qoz, fıncıq və s. mütləq olmalıdır. Bu günə qədər gəlib çatmış əsas bayram yeməyi ritual “sumalak”ıdır. Qeydə edək ki, qədim dövrdə Novruzdan bir gün əvvəl bölgədə hava soyuyurdu ki, bu da qocalıb əldən düşmüş qarının son günləri kimi xatırlanır. Orta Asiyada yeni il ritualının sumalakdan başqa yeməyi “quja”dır.

“Sumalak”ın mövcud çörəyin (rizqi-ruz) və rifahın simvolu kimi hazırlanması böyük məharət tələb edirdi. O təxminən bütün bir sutka boyunca nəğmələrlə, rəqslərlə, əyləncə və oyunlarla müşayiət edilərək hazırlanırdı. Adətən sumalakın hazırlanması üçün işlədilən xammalı hamı hazırlayırdı. Ümumi şəkildə hazırlanan yemək bütün icma üzvlərinə paylanırdı.

Novruz bayramı şənliklərində kütləvi gəzintilər, xalq oyunları, yarışlar, rəqs və nəğmələr oxunması, təlxəklərin və kəndirbazların çıxışları olurdu. Ömər Xəyyamın məlumatına görə, qeyd etmək lazımdır ki, Novruzun 2600 ildən artıq yaşı vardır. Yenə də həmin müəllifin məlumatına görə, Novruz bayramında müharibələr və qarşılıqlı çəkişmələr dayandırılır, sülh müqavilələri bağlanır, hətta dəfn belə növbəti günlərə təxirə salınırdı. Bu bayram o qədər şad və şən bir bayram olmuşdur ki, o günlərdə təkcə təmtəraqlı təntənələr deyil, eyni zamanda xəstələrə müstəsna diqqət və qayğı göstərilmiş, qohum və dostlara baş çəkilməmiş, qohum və yaxınların məzarları ziyarət edilmiş, bir-birinə qarşılıqlı inam və simpatiya ifadə edilərək ümumbəşəri dəyərlər üstün tutulmuşdur.

NOVRUZ TƏQVİM MƏRASİMİ KİMİ

Novruzun həm də təqvim bayramı olması, ilin başlanğıcı olması onun möhtəşəmliyini və təntənəsini artırır. Novruz mövcud olduğu tarixi boyu bir neçə təqvim mərasimindən keçmişdir. Bunların icərisində əski türk təqvimi, zərdüştləklə bağılı təqvim, Səlcuqlu Məlikşahın Cəlali təqvimi, Elxanilərin Elxani təqvimi və s.

Bizim türk təqvimi kimi bildiyimiz təqvim M. Kaşqarlının “Divan”ında əfsənəsi ilə birlikdə təsvir olunmuşdur. Kaşqarlının məlumatına görə, “türklər on iki çeşid heyvanın adını götürüb on iki ilə vermişlər. Uşaqların yaşlarını, savaşı tarixlərini və başqa şeyləri bu illərin keçməsi ilə hesablayırlar. Bu on iki heyvandan birincisinin adı siçandır. İlin başına da bu ada “siçan ili” deyilmişdir. Digər heyvanların sırası belədir: öküz (ud), bars, dovşan(tavışqan), timsah(nək), ilan (yılan), at(yund), qoyun(koy), meymun(biçin), toyuq(yakaqu), it(it), donuz(tonquz). Türklər bu illərin hər birində bir qismət olduğunu sanaraq fal açarlar, uğur sınayarlar.Məsələn, öküz ili girəndə savaşı çoxalar, çünki öküzlər bir-biriyləvuruşarlar, toz qaldırlarlar. Toyuq ilində ərzaq bol olur, amma insanlar arasında qarışıqlıq çıxarmış, çünki toyuğun yemi dəndir. Dəni tapmaq üçün isə çöpləri, qırıntıları bir-birnə qarışdırır. Timsah ili girəndə yağış çox yağar, bolluq olurmuş, çünki timsah suda yaşayır. Donuz ili girəndə qar və soyuq çox olar, qarğaçalıq çıxarmış. Beləcə, türklər hər il bir şey olacağına inanırlar. Türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur. Çünki həftə deyilən şey islamdan sonra başlamışdır. Ayların adlarına gəlincə bunlar şəhərlərdə ərəbcə deyilir. Köçəbə olan və müstəqil olmayan türklər ili

dörd fəsilə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı vardır. İlin ötməsi bununla bilinir. Yengigündən (Novruzdan) sonra yaza “oğlaq ay”, sonra “uluğ oğlaq ay” deyirlər, çünki bu ikinci fəsilə oğlaq böyüyür. Bundan sonra “uluğ ay” gəlir, çünki bu fəsil yayın ortasıdır. Yer üzündə nemət bollaşır, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Başqası da belədir. Az işləndiyi üçün söyləmirəm” (BA,1c, 344;345;346;347;348).

Başqırdlarda bəzi ayların adı qalmışdır: məsələn, kekkuk ayı (mesyats kukuşki), kantar ayı, karasa ayı (ptitsa), hıyır ayı (surok) və s. İl adlarından isə at ili (qod konya), ilan ili (qod zmei), siçan ili (qod mışı), balıq ili (qod rıby), bars ili, dovşan ili (qod zaytsa), ayı ili (qod medvedya), toyuq ili (qod kuritsı), şir ili (qod lıva), inək ili (qod korovı), qoyun ili (qod barana), meymun ili (qod obezyanı). Bu da təxminən əski türk təqviminin davamı sayıla bilər.

1074-1075-ci illərdə İsfahan, Bağdat, Rey və Nişaburda rəsədxanalar qurduraraq bir təqvimin təsbitini əmr edən böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşah Cələri təqvimi deyilən bir türk təqvimi hazırlatdırmışdır. Bu rəsədxanalarda Ömər Xəyyam, Əbül Müzəffər İsfirazi, Mömin ən Nəcib əl Vasti kimi dövrün alimləri işləmişdir. Qısa bir müddət işlənən (Məlikşahın ölümünə qədər) bu təqvimə Sultanın adına görə „Cəlaliyə“, „Tarixi-Cəlali“, və ya „Tarixi Məliki“ adları verilmişdir. Günəş ilini əsas götürən Cəlali təqvimində günəşin qoç bürcünə girdiyi gün (Novruz) ilbaşı olaraq qəbul edilmişdir. Səlcuqlulardan sonra bölgədə hakim olan Elxanilərin zamanında bu təqvim üzərində düzəlişlər edilmiş və „Tarixi Elxan“ adı verilən bir təqvim meydana gəlmişdir. 1925-ci ilin 31 martına qədər bu türk təqvimi İranda işlənmişdir. Məlikşahın hazırlatdığı Cəlali təqvimi

Əfqanıstanda son zamanlara qədər istifadə olunmuşdur. Bugünkü İran və Əfqanıstanda ilbaşını Novruz olaraq qəbul edən təqvim Cəlali adlı türk təqviminin dəyişik bir şəkli dir. Qazax xalq təqvimində mart ayının adı Naurızdır. Bu ay ilin birinci ayıdır və mart ayının 22-dən başlanır. Keçmiş hicri təqviminə görə gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi həmin gün köhnə yeni il xalq təqvimində qalır və Naurız toy adı ilə qeyd olunur. Həmin gün bir sıra Ön və Orta Asya ölkələrində qədim zamanlardan bu günədək yeni ilin başlanğıcı olaraq bayram edilməkdədir. Novruzun kökləri, ritualları və təbiətlə bağlı izlərinin zərdüştlük Yeni ilindən gəldiyi haqqında mülahizələr vardır. İnanclara görə, həmin gün xalq qışın əziyyətlərindən xilas olur, mal-qarasını saxlamaq üçün daha rahat şərait yaranmasına sevinir. Nauruz üçün hər bir ailə öncədən yeddi ənənəvi ərzaqdan təşkil olunan ritual yeməkləri (nauruzdik) hazırlayır. Qazaxlar həmin yeməklərlə il ərzində qidalanmağa ümid edirlər. Naurız şənliyi üç gün davam edir. Bu müddət ərzində bütün aul bir-birini təbrik edir və xoşbəxtlik və rifah arzulayırlar. Qazaxlarda Naurız qış və yazın simvolik mübarizəsini təcəssüm etdirən bir qız və oğlanın aytısları ilə başlanır və xalq oyunları, uşaqların, gənclərin, qadınların və yaşlıların aktiv iştirak etdiyi yarışlarla tamamlanır. Naurızdan başqa mövsümi xarakter daşıyan və ildə iki dəfə yaylaq-qışlaq köçü ilə bağlı olaraq keçirilən mərasimlər də vardır. Bunun da oyun və yarış ünsürləri Naurız toyu ilə bənzərdir.

Novruzun əkinçilik təqvimi ilə bağlı olması haqqında da məlumatlar vardır. Belə ki, bu bayram şimal yarımkürəsində 20-21 martda baş verən yaz bərabərləşməsi ilə əlaqələndirilir. Təbiətin oyanması, canlanması, bitkilərin yenidən öz yaşıl

rənginə bürünməsi min illər bouy müşahidə olunmuş və təcrübədə təsdiqlənmiş bir gerçəklikdir. Belə bir yeniləşmə gününün başlanğıcı şəmsi- günəş təqviminin ilk ayının ilk gününə (21 mart) təsadüf edir. Buna görə də həmin gün Novruz (yeni gün) adlandırılıblar. Böyük mütəfəkkir Biruni bu ili ilk ayı olan fərvərdindən başlayaraq yazır: Novruz yeni ilin ilk günüdür və farsca yeni gün deməkdir.

Qədim dövrlərdə İran təqvimlərində Novruz bürəcə görə yaz bərabərləşməsinə uyğun gəlmişdir. Həmin dövrün təqviminə görə günəş bürəcə sara-ton ayının əvvəlində daxil olur. Bu zaman yaz yağışları yağır, çiçəklər açır, otlar böyüməyə başlayır. Ona görə də Novruz kainatın, dünyanın və yerrdəki həyatın yaranmasının başlanğıcı ilə səsləşir.

Qədim dövrlərdə insanlar zamanı müəyyənləşdirmək üçün səma cisimlərinin vəziyyətindən istifadə etmişlər. Gün və Ay anlayışları da bununla əlaqəlidir. Mövsümün dəyişməsinə də ulduzların vəziyyətinə görə müəyyən etmişlər. Avqustun 7-də doğan Ülkər (Sirus) ulduzu geniş mənada yaz mövsümünün bitməsinə, şiddətli istilərin qurtardığını bildirir. Xalq deyilişində “quyruq doğdu” ifadəsi də quyruqlu ulduzun doğmasını göstərir.

Biruniyə görə İranda astronomlar təqvim ilini 365 gün götürürdülər. İli hər biri 30 gün olan 12 aya bölürdülər. Qalan 5 gün isə ilin 12-ci ayına əlavə edilirdi. Odur ki, 12-ci ay uzun ay sayılırdı. Onlar ilin kəsir hissəsini (0,2422 gün) o vaxt nəzərə alırdılar ki, 30 gün yığılmış olsun. Deməli, hər 120 ildən bir təqvim ilinə 13-cü ay da əlavə edilirdi. İlin başlanğıcı yaz bərabərliyindən başlanırdı. İndiki təqvimlə 4500 ildə bir gün fərq olur. Günəş təqvim ilinin İran ayları bunlardır: Fərvərdin, Ordubehişt, Xordad, Tir, Mordad,

Şəhrivər, Mehr, Aban, Azər, Dey, Bəhmən, İsfənd. İlin bürcləri bunlardır: Qoç, buğa, əkizlər, xərçəng, şir, qız, tərəzi, əqrəb, oğlaq, dolça, balıqlar.

Türk xalq təqvimində il (el, yıl, jıl) ilkin olaraq iki fəsilə-Yaza və Qışa bölünür. Mövsüm adlarında Yaz Yayla, Qış Payızla fərqləndirilir. Yaza İlkbahar, Payıza isə Sonbahar da deyilmişdir. Payız sözü də bir şəkildə son baharı bildirən (pa-e yaz- yazın ayağı) bir sözdür.

Novruz xalq təqvimində təbiətlə də əlaqələndirilir. Yazın, baharın gəlişini bildirən ilk çiçəklərdən biri “novruzgülü” adlandırılır.

Şəhriyar məşhur “Heydərbabaya salam” əsərində “Şərhlər və izahlar”ında yazır: “Novruz gülü” və “Qar çiçəyi” ilk baharda əriyib getməkdə olan qar altından baş qaldıran iki gözəl çiçəyin adıdır ki, birisi bənövşə rəngli libas geymiş həyalı və utancaq gəlinə bənzər, ikincisi ağ geyinmiş şən və fərəhli aşiqi xatırladır”. Bu iki çiçəkdən biri bitdiyi vaxtla (novrugülü), digəri şəraitlə (qar çiçəyi) əlaqədar ad almışdır. “Qar çiçəyi” müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətə görə adlandırılmış, hər xalq bu çiçəyin bir xüsusiyyətinə əsaslanmışdır. Ruslar çiçəyin bitdiyi yeri (podsnejnik-qar altından çıxan), almanlar onun formasını (Schenelglockchen-hərfən “qar zıncırovu” deməkdir), fransızlar hərəkət tərzini (perceneige- hərfən “qarı deşən, qar altından çıxan” deməkdir), ingilislər daha başqa xüsusiyyətini (snowdrop – hərfən “qar damcısı”) əsas götürmüşlər(49,135).

Azərbaycanda bayramları fərqləndirmək üçün rəng simvolikasından da istifadə olunmuşdur. Bu simvolikaya görə Novruz-Qırmızı bayram, Ramazan-Qara bayramdır. Xalq deyilişində belə ifadə olunan bu simvolikada qırmızı şənlik,

şadlıq, karnavallıq bildirməklə yanaşı, günəşi, istini və işığı ifadə edir. Qara isə daha çox böyük mənasını ifadə etməkdədir ki, bu da xalqın dini dəyərlərə verdiyi böyük önəmdən irəli gəlir.

Azərbaycan xalqının təcrübəsində Novruz təqvim mərasimi olmaqdan çıxdıqdan sonra öz əhəmiyyətini azaltmamışdır. Bu da onun arxaik ritualdan gələn genetik əsaslara malik olmasının, başqa deyilənlə bu xalqın öz bayramı olmasının təzahürüdür.

NOVRUZUN MƏNŞƏYİ

Çin mənbələrinə görə, baharın gəlişi ilə bağlı mərasimlər “Yengi Kün” adı ilə Hunlar və Göytürklər dövründən bayram edilirdi. Miladdan öncə ikinci əsrdə yaşamış Çin tarixçisi Simaşen “Tarixi xatirələr” adlı əsərində Hun hökmdarlarının yeni ildə-Novruzda bayram keçirdiklərini qeyd edib(50).

Sasanilərin zamanında Novruz gecə-gündüz bərabərliyinə 5 gün qalmış başlanırmış, Novruz öncəsi keçirilən bayram “**Eyde suri**” (Od bayramı) adlanmışdır. Bayram 21 gün davam etmiş, ən təntənəli hissəsi isə 19-cu gün olmuşdur. Əksər rituallar bu gün icra olunmuşdur. Novruzda əfv fərmanı da verilmişdir.

İran folklorunda xoşbəxtlik gətirən bir neçə yeni il personajı var: Mir-e novruz (Yeni il şahzadəsi), Ateş Afruz və Hacı Firuz. Hacı Firuz onların ən məşhurdur. Bəzi mülahizələrə görə o (Hacı Firuz) məhsuldarlıq hamisi olan Temmuzla eyniləşdirilir.

Novruzun real bir mədəniyyət hadisəsi olaraq yaranması haqqında fikirlər üç əsas istiqaməti özündə birləşdirir:

- 1) Ritual-etnoqrafik istiqamət;
- 1) Filoloji istiqamət;
- 2) Tarixi istiqamət.

Təqdim olunan araşdırmada bu istiqamətlərin hər birinə diqqət edilmişdir. Ayrıca olaraq Novruzun tarixindən bəhs etsək, onda mütləq onun yaranması ilə bağlı dörd əsas tarixi faktı qeyd etməliyik:

1)Novruz on iki min il öncə yaranmışdır. Bu fakt Qobustan qaya rəsmlərindəki günəşi qarşılama arxaik ritual təsvirlərinə əsaslanır;

2) Novruzun yaranması beş min il öncəyə aiddir. Bu fakt Şumer abidələrindəki məlumatlara əsaslanır. Çünki orada mövsümlə bağlı mərasimlərdən bəhs olunmuşdur. Bunun bəzi ünsürləri “Bilqamis” dastanında da müşahidə olunur. Burada bəhs olunan mərasimin Novruzla bəzi bənzərlikləri vardır. Bizcə, bunlar daha çox tipoloji xarakterlidir.

3) Novruz iki min altı yüz il öncə yaranmışdır. Bu fakt Novruz Zərdüştliklə əlaqələndirir. Belə ehtimal edilir ki, Novruz Zərdüştlik dininin bayramıdır və ya o zaman tətbiq edilmiş təqvim bayramıdır. Əski təqvimə görə Novruz fərvərdin ayının biri deyil və ya başqa deyilişlə, Novruz mart ayının iyirmi birində olmamışdır.

4) Novruz 935 il öncə indiki vaxtında, yəni fərvərdin ayının birində və ya mart ayının iyirmi birində keçirilməyə başlamışdır. Bu Səlcuqlu sultanı Məlikşahın 1075-ci ildə hazırlatdığı və “Cəlali” təqvimi kimi tanınan rəsmi təqvimi ilə hesablanan tarixdir. Amma bu təqvimdən öncə də Novruz bayramının (həm də Novruz adı ilə) keçirilməsi haqqında yazılı qaynaqlarda məlumatlar vardır.

Novruzun yaranması ilə bağlı mifoloji və əfsanəvi məlumatlar da vardır. Bu əfsanələrin içində müxtəlif xalqların əski təsəvvürləri öz ifadəsini tapır. Məsələn, fars mifologiyasının bir sıra obrazları Kəymurəs, Cəmşid və b. ilə bağlı əfsanələr Novruzla əlaqələndirilir. Digər tərəfdən də Novruz zərdüştliklə bağlı mərasimlərə yaxınlaşdırılır. Məsələn, zərdüştliyin dini mərasimi olan “Hörmüz” bayramı Novruzla qarışdırılır. Onların adlarındakı bənzərlik də onların

genetik əlaqəsi kimi göstərilir. Əlbəttə, bu bayramlar arasında bənəzərliklər vardır, amma bunlar daha çox tipoloji və ya universali xarakterlidir. Çünki bayram üçün hələ dünya qloballaşmamışdan çox-çox öncə, hətta qədim zamanlardan global komponentlər mövcud olmuşdur. Belə komponentlər ritual nəzəriyyəsini nəzərə almayan araşdırıcılara bayramın etnik-mədəni səciyyəsinə aydınlaşdırmağa imkan vermir. Hansı tərəfindən baxırsansa bax, bayramlar biri-birinə bənəzəyəkdir. Fərqlilikləri müəyyənləşdirmək üçün isə ilk öncə milli mərasim mədəniyyətinin arxaik ritual əsaslarını nəzəri metodlar və prinsiplərlə araşdırmaq lazımdır.

Novruzun mənşəyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Mirəli Seyidova görə Novruz mövsüm mərasimi ilə bağlı yaz bayramıdır. Digər diqqəti çəkən mülahizə isə “Novruz”un “Yaradılış bayramı” olmasıdır. Bu mülahizəyə görə Tanrının dünyanı və insanı yaratması təbiətin yazda dirilməsi ilə simvolizə olunaraq həmin vaxtda bayram kimi qeyd olunur. Dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsür dörd çərşənbədə qeyd olunur və bu yaradılış bayram edilir. Bu mülahizəni “Novruz”la əlaqəli şəkildə H. İsmayılov şərh etmişdir. Buradan alınan nəticə ondan ibarətdir ki, “Novruz” dünyanın və insanın yaradılmasının bayramıdır.

Digər bir mülahizəyə görə, “Novruz” Turanlıların “Tura” bayramıdır. Bu mülahizəni K. Hüseynoğlu irəli sürmüşdür. M. Cəfərli “Novruz”un sosial-mədəni və mənəvi aspektinə diqqəti yönəlmiş, onun dini əsaslardan məhrum olmadığından və sosial harmoniyanın təmin olunmasında oynadığı müstəsna rolundan bəhs etmişdir.

Novruz bayramının mənşəyi, onula bağlı əsətlər, miflər qədimdir. Orta əsrlər İran əfsanələrinə əsasən Novruz

bayramı ilk dəfə mifik İran şahları Kəyümərs və ya Cəmşid tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Ancaq birinci personaj daha qədimdir və “Avesta” da Qara Martan adlanan bu obraz ilkin insan və ya bəşəriyyətin əcdadı hesab edilir. Bu personaj “Avesta” ya, heç sübhəsiz, Turan aləmindən daxil olmuşdur(37,102).

“Şahnamə”də və Ömər Xəyyamın “Novruznamə” risaləsində qeyd edilir ki, səhər tezdən günəşin qoç bürcünə qalxdığı zaman ilk şah Kəyümərs kahinləri topladı və ilin başlanğıcını bu ildən hesablamağı əmr etdi.

Əl Biruninin yazdığı rəvayət isə Novruzun yaranmasını Azərbaycanla bağlayır. Bu rəvayətə görə Cəmşid Azərbaycana gələndə qızıl taxta oturur və insanlar onu öz çiyinlərində aparırlar. Günəşin şüası Cəmşidin üzərinə düşdükcə insanlar onu görürlər və sevincdən həmin günü bayram edirlər.

Əski fars təfəkkürünə görə isə Novruz Cəmşidin taxta çıxması ilə bağlıdır. Bunu Firdovsi öz “Şahnamə” sində də qeyd edir:

“Edib Cəmşidə Gövhər nisar,
Belə bir günə Novruz adı qoydular ”
Təzə il başı Hürməzi fərvərdin,
Başa çatdırıb yerdəki zəhmətin
Belə şanlı bayram neçə əsr var,
Qalıbdır o şahdan bizə yadigar(38,50).

Novruzla bağlı məlumatlara N. Gəncəvinin əsərlərində də rast gəlirik. Nizaminin əsərlərində “Novruz”, “Sədə”, “Mehrikan”, “Qurban” və “Orucluq” bayramlarının adı çəkilmişdir. Bir sıra müəlliflər kimi, Nizami də “Novruz” bayramını Cəmşidin adı ilə bağlamışdır:

Cəmşidin Novruzunda, Sədə bayramında,
Onda ki, atəşkədələrdə ayinlər yenidən başlardı,
Hər tərəfdən ər üzü görməmiş gözəl qızlar
Evlərdən dışarı çıxardılar (16,170).

Y.V, Çəminzəminli yazır ki, “Novruz” bir rümuzdur: işıq, haqq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədi həqiqət daşıyan xalq onu təntənə ilə qarşılayır” (19,85).

Zərdüştliklə bağlı bir tədqiqatda qeyd olunur ki, zərdüştlərin müxtəlif bayramlar içində Novruzun qeyd olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi (19,52). Digər bir tədqiqatda isə zərdüştlərin yaz bayramını daha geniş və təntənə ilə qarşılamaı dini etiqada görə Ahuramazdənin Əhrimən üzərində qələbə əldə etməsi ilə izah edilir (20,98).

Nizaminin təsvir etdiyi bayramlar heç şübhəsiz ki, zərdüşlik dönəmində zərdüştlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu bayram bütün dinlər dövründə yüksək səviyyədə keçirilmişdir. Nizami bayramın qədimliyini göstərmək üçün onu qədim əfsanəvi obrazlarla əlaqələndirmişdir. Bu Nizami tərəfindən məsələnin tarixinin qədim olduğunun göstərildiyi bir bədii ifadə formasıdır:

Firudin bayramında, Cəmşid Novruzunda

Şadlıq cahandan qəmin adını silib apardı. Firudin bayramı “Mehrikan”dır. Bu bayram payızın gəlməsi münasibətilə məhsul bayramı kimi qeyd olunmuşdur. Novruz Cəmşidin adı ilə əlaqələndirildiyi kimi, “Mehrikan” da Firudin adı ilə bağlı idi. “Sədə” bayramı isə odla bağlı bir bayram olub, Novruzdan əlli gün əvvəl keçirilmişdir (18,126).

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında baharla, Novruzla bağlı məlumatlar, təbiət və bayram təsvirlərinin əks olunduğu

motivlərə rast gəlirik. Məsələn, Məhəmməd Füzuli “Novruz” və “Firuz” sözlərini şeirdə belə işlətməmişdir:

Hər yerdə ta Novruz ola,
Gül bistanəfruz ola,
Novruz tək Firuz ola
Əyyami-şahi-övlia (83,92).

Novruz yazın, baharın gəlişinin bayram edilməsidir. Bu çox geniş yayılmış və ümumi bir fikirdir. Bu prizmadan baxaraq bir qədər də irəli gedən araşdırmaçılara görə, Novruz əski “inisiyasiya” mərasimi ilə əlaqəlidir. İnsanlar təbiətin qışla ölüb yazla dirilməsini bayram edirlər. “Ölüb-dirilmə” məsələsində bayramın bu cütlüyün hansı tərəfinə aid olmasına münasibət də birmənalı deyildir. Məsələn, V.Ya.Propp bayramlardakı suda batırma, odda yandırma və s. bu kimi hərəkətlərin şən və gülüşlə qarşılandığını əsas götürərək rus mərasimlərində dirilmənin bayram edilmədiyini qətiyyətlə qeyd edir. Onun fikrinə görə, dirilmə deyil, ölmə bayram edilir. Bu vəziyyət ilahiləşdirilmiş kosmosa göndərilənləri yola salma ritualı müstəvisində daha da dəqiqləşdirilə bilər. Yəni canlı insanların işarə və simvollarla əvəzlənməsi “yaşlılar” üçün də, bütün cəmiyyət üçün də həqiqi bayram olur. Çünki ritual ölümü simvollaşdırılmış şəkildə olur, rəmzi xarakter daşıyır və hər kəsin gülə bilməsi üçün özündə ritual gülüşünün əsaslarını da ehtiva edir.

Novruzda biz bu ritualın rudimentini “Kosa-Kosa” oyununda görürük. Bu oyunda Kosanın ölümü simvollaşdırılmışdır. Onun “kəfənsiz ölməsi” belə heç kimi məyus etmir, əksinə güldürür. Kosanın ölümü ritual epizodunun oyunda ifadəsidir, yəni arxaik ritualın özü və ya

onun bütövü deyildir. Amma bu oyunda arxaik ritualın bərpası üçün çox əhəmiyyətli detallar saxlanmışdır.

“Kosa-kosa” oyununda iki personaj var. Bunlardan biri Kosa (yəni üzü tüksüz), digəri isə Keçəldir (yəni başı tüksüz). Tüksüzlük bunların ikisinə də aiddir. Fiziki harmoniyanın natamamlığı onların dünya modelindəki kosmik imkanlarını məhdudlaşdırır. Burada inisasiya ritualından keçən kosadır, çünki o ölür-dirilir, keçəl isə mediatorudur. Yəni onun xaosdan kosmasa sakrallaşaraq keçməsinə dəstək verir. Kosa ritualda ölür, əcdad dünyasına yola salınır, xaosda dağılaraq orada sakral mahiyyət qazanır və kosmasda yenidən qurulur. Oyun ölən və dirilən zamanı, ili, təbiəti, qışı və yazı simvollaşdırır.

“Keçəllik bu və ya digər dərəcədə həm bədxah, həm də xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrə aid olur” (6,81). Keçəlliyin xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlılığının qabarıq hiss olunmasının nəticəsidir ki, keçəl obrazının mənşəyi daha çox türk mifologiyasındakı baş tanrı Taz kaan (Keçəl xan) və Ana Yer mifologemi ilə əlaqələndirilir. Qəhrəmanın keçələ çevrilməsi o dünya sahibinin atributunu qəbul etmək, hamı ruhlara onların öz rəngində qurban verilməsi tipli bir hadisə kimi izah edilir”(7,83).

Oyunda Kosanın və Keçəlin maskalardan istifadə etməsi məsələnin arxaik ritual aspektinə yeni rudimentlər əlavə edir. Maskalarda qoyun, keçi və ya quzu dərisindən istifadə olunur. Bu da ritualın şamanist və ya totemist mənşəyi haqqında düşünməyə ipucu verir.

Bununla yanaşı, eyni zamanda ritual personajlarının zomorlaşması baş verir. Çünki Kosa (türk dillərində kosa/koza/kuzu və s.) və Keçəl (keçi) adlarında və oyun maskalarında heyvan başlanğıcı müşahidə olunmaqdadır. Ola

bilər ki, arxaik ritualda bu müvafiq heyvan dərisində, cildində icra edilmişdir. Sonralar isə zoomorfik görüşlərin arxaikləşməsi, totem başlanğıclarının unudulması, monoteist təmayüllü dünyagörüşlərin formalaşması ritualı əski əsasından uzaqlaşdırmış və mədəniyyətin yeniləşmə dinamikasına uyğunlaşdırmışdır.

Əslində Novruz oyunları kompleksinə daxil olan “Kəndirbaz” oyunu da arxaik ritualın və ya başqa deyilişlə, Novruzun mənşəyinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Çünki bu oyunda çox əski “keçid” ritualı oynanılır. Əgər “Ergenekon”u Boz qurd cildində olan şamanın arxasınca gedərək dar bir keçiddən, dağ və ya qaya arasından keçərək icra edirlərsə, “Kəndirbaz” oyununda bu hərəkətlər havada, daha çətin və mürəkkəb şəraitdə yerinə yetirilir. Burada əsas oyunçu Kəndirbazdır. O yüksəkdə qurulmuş ipin üzərində hərəkət edir. O adamları bir- bir o ipin üzərindən bir tərəfdən digər tərəfə keçirir. Keçid zamanı aşağıda keçidə dəstək verən “Keçi” vardır. Keçi maraqlı bir personajdır. Onun funksiyası keçidə dəstək vermək, mərasimin yüksək mənəvi şəraitdə keçməsinə təmin etməkdir. Buradakı keçid o dünyaya gedən “qıl körpünü” də, “uçmağa” aparıcı yolu da simvolizə edə bilər. Keçi isə mərasim icraçısı, mediator, “yumuşçu”, ölüm mələyi kimi ritualda, yalançı və ya təlxək kimi oyunda ən müxtəlif funksiyalarda izah oluna bilər. O da mümkündür ki, Hind-Avropa mədəniyyətində rast gəldiyimiz ritual zamanı bütün günahların yüklənib buraxıldığı “günah keçisi”nin lokal variantı həmin Keçidir. Çünki arxaik ritualda tipoloji elementlər üstünlük təşkil edir. İbtidai mədəniyyətdən gələn hadisələrdə bənzərlik keçmişə doğru ketdikcə daha da artır.

NOVRUZ VƏ ERGENEKON

“Novruz”un türklərin Ergenekon bayramının davamı olması haqqında da fikirlər çox geniş yayılmışdır.

İndi “novruz” adı ilə keçirilən bu bayramın türklərin əski “Ergenekon bayramı” olması haqqında fikirlər vardır. Bu mülahizəyə görə türklərin əskidən bəri keçirdikləri “Ergenekon bayramı” müəyyən bir dövrdən sonra “Novruz” adı ilə qeyd olunmağa başlamışdır.

” Novruz bayramının Ərgənəkon dastanı ilə bağlılığını əks etdirən bir fakt da maraqlıdır. Novruz günü Orta Asiya türklərində, xüsusilə, uyğur, qazan, ufa türklərində Ərgənəkon dastanı oxunmaqdadır. Bu dastan ayrıca dini bayramlarda Qurani Kərimin oxunması bitdikdən sonra da söylənir. Aşağıdakı dastan əlimizdə olan mətnin bu günkü variantıdır:

Ərgənəkon! Ərgənəkon!
Davarlar yox oldu,
Kişilər qocaldı,
Yenidən balalar doğdu,
Bizim yolumuz hələ bitmədi
Əcəba dənizə daha çoxmu var?
Ağaclar yaşllaşdı, quzular doğdu,
Çiçəklər açdı, indi yaz gəldi.
Bu gün bizim bayramdır
Ərgənəkona dönmək istəyirəm (38,54).

Ərgənəkon dastanı ilə bizim qeyd etdiyimiz yaz bayramı, yəni Novruz arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. Türklər 400 il Ərgənəkon deyilən yerdə yaşadıqdan sonra öz ata - baba yurdlarına atəşin açdığı yoldan çıxıb getmişlər. Deməli od onlara azadlıq yolunu ata – baba yurdunun yolunu

açmışdır. İlxır çərşənbə günü qaladığımız tonqallar Ərgənəkondakı dəmir dağı əritmək üçün yandırılan odla tipoloji baxımdan yaxındır. Bayramdan bir həftə qabaq ölü bayramı kimi qeyd edilən qəbirüstü günü Ərgənəkondan çıxmazdən əvvəl oradakı qəbirlərlə vidalaşma mərasiminin rəmzi ifadəsi ola bilər. Bu uyğunluqlar bəzi Novruz mərasimləri ilə üst – üstə düşür.

Türk tarixində “Ergenekondan çıxış” günü “Novruz” kimi xatırlanmış və bu adla qeyd olunmağa başlamışdır. Əlbəttə ki, bu səbəbsiz deyildir.

Ergenekon bayramı təkcə törəyiş deyil, eyni zamanda əski türklərin 400 il əziyyət çəkərək qaldıqları yerdən bir bozqurdun yol göstərməsi ilə xilas olub çox gözəl bir yerə gəlib çıxmaları və yerləşmələrinin bayramıdır. Türklər xilas olduqları günə və yerləşdikləri yerə “Ergenekon” deyiblər. Bu mənada Ergenekon həm zamandır, xilas, qurtuluş günüdür, həm də məkandır, yeni və çox zəngin bir yerdir.. Türklər həmin yerə gəldikləri günü, həmin gündə və həmin yerdə ənənəvi olaraq qeyd ediblər. Yeni zamanın və məkanın qeyd olunduğu hadisə, Tanrıya alqışetmə “Ergenekon ritualı”dır. Məsələnin sakral-mənəvi aspekti də belədir.

NOVRUZ VƏ SABANTUY

Volqaboyu türklərinin “Yaz işləri ilə bağlı bayramlarının ən böyüyü Sabantuy və ya Səpin toydur. Bu bayram yazdakı səpin ilə bağlıdır. Müasir dövrdə yaz şumu çıxarıldıqdan və torpaq əkin üçün hazırlandıqdan sonra keçirilir. Sabantuy xalqın könüllü şəkildə bir yerə toplanaraq qeyd etdikləri musiqili-dramatik tamaşadır. Kənddə yaranan bu bayram sonralar şəhərlərə də yayılmış və təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başlanmışdır (8,62).

Sabantuyda:

1) Uşaqlar yeyən yeməklər bişirilir. Məsələn, “Zərə botkası”;

2) Uşaqların boyanmış yumurta döyüşdürməsi;

3) At minən gənclərin yumurta döyüşməsi və çay qırağında və ya meşədə gəzməsi;

4) Müxtəlif geyimlər geymiş kişilərin yumurta döyüşməsi;

5) Sabantuya “büləklər jıyu”;

6) Meydanda yarışlar təşkil etmək;

7) Gənclərin könül açmaları.

Meydan yarış və tamaşalarına 10 gün qalmış gənclərin at cıdırı təşkil olunur. Buna “at ayağın qızdırmaq” deyilir (8,62).

Volqaboyu türklərində Novruz bayramı ənənəvi yaz bayramı kimi qeyd olunur.

NOVRUZ VƏ HİDİRELLEZ

Əski türk mövsüm mərasimlərindən biri də Hıdırellez bayramıdır. Bu mərasim hər il yazda, may ayının beşindən altısına keçən gecə keçirilir. Novruza bənzər xüsusiyyətləri vardır. Eyni zamanda digər yürk xalqlarında müşahidə etdiyimiz mövsüm mərasimləri ilə orta q cəhətləri də kifayət qədərdir. Türk və islam mifologiyasında xüsusi bir yeri olan Xızır obrazı özündə əski ritual və inancların izlərini saxlamışdır. Qışın bitib baharın gəlməsi mövsüm mərasimi olaraq qeyd edilməkdədir. Burada Xızır baharı simvolizə edir. Bu bayramda insanlar müxtəlif törənlər təşkil edər, müxtəlif ayinlər icra edərlər. İslam inancına görə Xızır haqq vergisi almış şəxsiyyətdir. Tanrı tərəfindən müsəlmanlığı qorumaq vəzifəsi verilmişdir. İstənilən zaman zühur edə bilən mübarək bir şəxsiyyətdir. Rəvayətə görə Xızır ilə İlyas qardaş və ya dostdur. Xızırın ab-I həyat suyu içərək ölümsüzlük qazanması söylənilir. Əsas vəzifəsi darda qalanlara yardım etmək, yaxşılıq etmək, təbiətin yaşılınmasını təmin etmək, bolluq, bərəkət, qismət və sağlamlıq verən bir vəlidir, kəramət sahibidir. Xidirellez bayramının da əsas xarakterini bu xüsusiyyətlər müəyyənləşdirir. Xızır ənənəsində mərasimlərin keçirildiyi günə ümumi olaraq Ruzi-Xızır və ya Hıdırellez adı verilmişdir. Ruzi-Xızır və Ruz-I Qasım deyə iki mövsümə ayıran təqvim məlumatları Ruz-I Xızır yaz mövsümünün başlanğıcı sayıb 6 maydan 8 noyabra qədər davam edən müddəti 186 günlük bir dövrü əhatə etdiyi bildirilir. Rumi 23 aprele təsadüf edən bu tarix indi də işlətdiyimiz Miladi təqvimlə 6 maya uyğun gəlir. İlin 9 noyabrdan 5 maya qədər

olan hissəsi isə Ruz-I Qasım isə qış mövsümünü bildirir.179 gün olan bu dönmə Qasım günləri də deyilir.

Xıdırellez hazırlıqlarına bir həftə öncədən başlanılır. Evlərdə təmizlik işləri görülür, yeməklər hazırlanır. Hər kənddə Xıdırellez şənliklərinin keçirildiyi məlum bir yer olur. Bu yerin suyu, ağacı olan geniş bir yer olması lazımdır.Əsasən böyük ağaclar, müqəddəs sayılan bulaq başı seçilir. Xıdırellez günü oğlaqlar, quzular kəsilir. Bayramdan bir gün öncə sağmal heyvanı olmayan ailələrə süd paylanır. Xüsusilə, süddən bərək və sütlaç hazırlanır. Hazırlanan yeməklərin çoxu xəmir yeməkləri olur. Bunlara bərək, yumurta, pəksimet, pogaça, kolaç, kalburüstü aiddir. Eyni zamanda qarğıdalı bişirilir, noxudlu çörək hazırlanır. Xıdırellezden bir gün əvvəl axşam kənddə olanlar Xıdırellezə çağırılır. Bu bayramın da Novruz kimi bir sıra mərasimləri, inancları və oyunları vardır. Ayrıca olaraq, fevral ayının ortalarında Anadolu ələviləri Xızır cəmi mərasimi keçirirlər. Naxçıvanda fevral ayında Xızır (və ya Xızır nəbi) bayramı keçirilir. Xızır bayramında əsasən un məhsullarından xəmir xörəkləri hazırlanır. Xızır bayramında Xızır nəbini çağırmaq mərasimi də keçirilir.

NOVRUZ VƏ TÜRK XALQLARININ MÖVSÜM MƏRASİMLƏRİ

Altayda martın 21-də “Yılqayak” bayramı qeyd edilir. Bu bayram da Novruz kimi baharın gəlişi, təbiətin canlanması, yeni bir ilə qədəm qoyulması üçün keçirilir. Süfrəyə bal qatılmış qatıq, dondurulmuş və qurudulmuş ət, qoyun və mal dırnağından yeməklər təqdim edilir. Altaylarda yaz mövsümü ilə bağlı keçirilən “**Yılqayak**” mərasimində alqış edilir, şeir söylənir, mahnı oxunur. Altaylarda xalq bayramı **Çaqa bayram** (Ağ bayram) Yeni ildir. Bu bayramda “**San saları**” mərasimi keçirilir. Mərsimdə oda səcdə edilir və ondan rəhm dilənir. “Çaqa”nın bayram edilməsi Kosmosdan asılıdır. Meçin ulduzu (Pleada bürcü) Ayın yanından keçəndə Çaqa bayramı başlanır. Bayramda icrası vacib olan ritual uşaqların və böyüklərin qarda yuvarlanmasıdır. Bununla ruhun və bədənin şərdən və qaranlıqdan təmizlənməsi gerçəkləşdirilmiş olur. “**San saları**” mərasimi yeni ay görünəndə başlanır və ona əvvəlcədən hazırlanırlar. Evin şərq tərəfində yüksək bir yerdə daş qoyulur. Günəş şüaları görünəndə daşın üstündə od yandırılırlar. Odun ətrafına süd məhsulları qoyurlar və dua edirlər. Odun üstünə süd çilənir və Yeni il üçün diləklər dilənir. Bu bayramda adamlar bir-birlərinə hədiyyələr verirlər. Eyni zamanda bu bayramda adamlar bir-birlərindən soruşurlar: “Yıldız kəndin çıxkan”? (İldən necə çıxdın) sualına “ie” (yaxşı) cavabı verilməlidir. Bundan sonra xalq gəzintisi və milli idman oyunları başlanır.

Başqırdların yaz bayramı “**Habantuy**”dur. Habantuyun mifoloji mənası kult mərasimi və yarışlardan

ibarətdir. Başqırdca yaxşı mənasında olan arın, yarmaq mənasında olan yarı, yarış mənasında olan yarış –r/ar kökündən olduğu ehtimal edilir. Belə düşünülür ki, Ural çayının buzlarının yarılması yazın gəlişinin ilk əlamətidir. Habantuyda göstərilən bütün yarışlar başqırd mifologiyasını simvolizə edir. Bayramın adı isə “haband”dır.

İstənilən xalqın mifologiyası qədim dövrlərdən kultla sıx bağlı olub. Mifologiya kult vasitəsilə reallaşmış, burada hər bir ritual insanların Tanrıya ibadət hərəkətlərini təcəssüm etdirir. Bunun nəticəsində kult şəbihə çevrilir.

Yazın gəlişi, təbiətin oyanışını göstərən ilk yaz bayramı “**Karqatuy**”dur. Bu bayramda 12 yaşından yuxarı oğlan uşaqları və qadınlara iştirak edirlər. Bu bayramın əsas məqsədi gələn yaz mövsümünün uğurlu olmasına təsir göstərməkdir. Bu bayramın əsas ritualları: ərzaq toplamaq, mərasim sıyığı hazırlamaq, kollektiv gəzinti, quşların yemlənməsi, birgə xeyir-duadan ibarətdir. Bu bayramda qadınlar dağ başına qalxır, ağacları bəzəyir. Yağış yağması arzu edilir. Buğda sıyığı, hədiy (tarı butkası) kimi ritual yeməkləri hazırlanır.

Səpin başlananda **Sabantuy**, biçindən sonra isə **Yıyın, Tuy yıyını** mərasimləri keçirilir.

Başqırdların Günəş tanrını (**Tösre Qoyaşı**) qarşılama mərasimində üzü günəşə doğru dayanılır, ovuclar üzə tərəf olmaqla əllər açılır. Xalq inancına görə Günəş tanrı sağlamlıq verir. Günəşə müraciətlə oxunan ritual mətni belədir:

Ey Qoyaşım! = Ey Günəşim!

Ey, Tösre Qoyaş! = Ey Tanrı Günəş!

Yaqtı kin birzes, = İşıqlı gün verdin,

Tınıs tin bir! = Dinc gecə ver!

As itmö! = Ac etmə!

Yalanqas itmö!= Yalın etmə!

Qartlıqta moxtaj itmö! = Qocalıqda möhtac etmə!

Yılıt bezze!= İsit bizi!

İret bezze!=Qızdır bizi!

Ey Tösre Qoyaş!= Ey Tanrı Günəş!

Bu müraciət formullarında Göy Tanrı və Günəş eyniləşdirilir.

Ayrıca işıqlanmanın özü böyüdüdür və müstəqil gücə və ilahi tə'sirə malik olan və Günü bəxş edən müstəqil tanrı adlandırılır. Başqırd inanclarında və miflərində Günəş tanrı ilə Göy tanrı differensasiya olunur (История Башкортостана с древнейших времен до наших дней. Уфа, 2004, с. 45). Volqaboyu türklərində, tatarlarda günəşi qarşılama ritualının izləri folklor mətnlərində qalmaqdadır. Məsələn:

Koyaş çık,

Koyaş çık – deyə oxunan mətn həmin arxaik ritualın rudimentidir. Azərbaycan folklorunda da Günəşi qarşılama ilə bağlı mətn mə`lumdur:

Gün çıx, gün çıx,

Kəhər atı min çıx.

Keçəl qızı evdə qoy,

Saçlı qızı götür çıx.

Yakut türklərində Tanrının şərəfinə keçirilən yaz bayramı “İsıax” dır. Bu bayramda kımıs payalanır, oynayır, rəqs edirlər, təbiətin yazda dirilməsi haqqında nəğmələr oxuyurlar (Yakutskie narodnie skazki. M., Detskaya literatura, 1983, s.9.). Bayram xüsusi bir yerdə keçirilir. Həmin yer öncədən bayram üçün hazırlanır. Təxminən yarım ay əvvəl bayramın keçiriləcəyi yerə ağaclar əkilir. Şaman yerə qımız səpir,

dualar edir. Bayramda dilək dilənir, niyyət edilir, əkilmiş ağaca lent kimi parça bağlanır.

Yakutların “**Isıax**” bayramı Günəşə və məhsuldarlıq mərasiminə həsr olunur. Bu bayramda Günəş səma atı kimi qəbul edilir və o **Yuryunq Ayu Toyonun** (Ağ yaradıcı cənab) özü kimi başa düşülür. Isıax bayramını ritualı və alqışı bilən hörmətli adamlar icra edir.

Qırğızstanda Novruzda tonqal qalamırlar, amma evin, həyətin odla arınması adəti var. Qırğızlar bunu qədim türk şamanlarından qalma adət hesab edirlər. Onlar “Alas-alas, bəladan xilas”-deməklə, öz həyətlərini atəşlə pis ruhlardan təmizləyirlər. Darı yarmasından “Novruz köcö” adlı bayram yeməyi hazırlanır. Qırğız süfrəsində məxsusi olaraq Novruzda quzu ətindən əriştəyə oxşar un məmulatından hazırlanmış beşbarmaq da olur. Bu şirniyyat əllə yeyildiyi üçün belə adlanır(50)

Türkmənstanda bayramdan beş-altı gün öncə, evlərin təmizlənməsi başlanır. Türkmən çörəyi, plovu və müxtəlif şirniyyatlar hazırlanır. Səməni Novruzun xüsusi yeməyi sayılır. Bir neçə ailə bir araya gəlib, böyük bir qazanda buğda, un və şəkərdən səməni bişirirlər. Bayrama bir gün qalmış bişirilən bu yemək 21 martda süfrələri bəzəyir (50).Türkmənlər Novruz tonqalına “saman otu” deyirlər.

Qazaxıstanda, adətə görə, evlərin divarlarına, müxtəlif əşyalar üzərinə gil qablar atıb sındırırlar. Bu adət köhnə ilin pisliliklərindən, xəstəliklərindən yeni ildə uzaq olmaq məqsədi daşıyır. Qazaxlar da tonqal üzərindən atlanırlar. “Novruz köcü”, Novruz şorbası və ya “Lapa” adlı yeməklər bişirilib qonşulara paylanır(50). **Özbəkistanın** Səmərqənd, Buxara, Əndican şəhərlərində Novruza həsr edilmiş şənliklər bir

həftəyə qədər davam edir. Özbəklərin bişirdikləri xüsusi yeməklərdən ən əsası məşhur özbək plovu, samsa və sümələkdir. “S” hərfi ilə başlayan sünbül, səbzi, sirkə, iydə (sancid) kimi 7 nemət süfrəyə düzülür. Güləş və at yarışları bayrama xüsusi bir gözəllik qatır. Novruz günü bir-birini qucaqlamaq və danışmağa başlamazdan əvvəl üç qaşiq bal yemək ən əski adətlərdəndir. Bölgələrdə təsərrüfatda çalışan yaşlı insanlar əlini yağa batırıb öküzlərin buynuzunu yağlayır ki, yeni il bərəkətli olsun(50).

Özbəklərdə aşağıdakı mövsüm mərasimləri qeyd olunur:

1) Qış gecələri və ya məclisləri (qap-qaştak, yasa-yusun). Bu bizdəki çilə çıxartma mərasimlərinə uyğun gəlir.

2) Yaz bayramları –Navruz və şoxmoylar (öküzlərin şum üçün sahəyə sürülməsi, yəni şum çıxarmanın başlanması), lola (lalə) , kizil qul (qızıl gül), loy tutiş (palçıq vermə, yəni ev tikməyə başlama) bayramları.

3) Yay təntənələri içində “kavun sayli” (yemiş bayramı), “çoy momo” və s.vardır.

4) Payız bayramları məhsul yığımı ilə əlaqəli olur. Buraya Mexrğan, thamol çakiriş, “uzum sayli” (üzüm bayramı) və misal ola bilər.

Özbəklər Novruz süfrəsinə “S” ilə başlayan yeddi ədəd yemək və yeddi cür ədviyyat qoyurlar. Ayrıca olaraq, süfrəyə böyük bir çörək, ətrafına boyalı yumurtalar və yaşıl yarpaqlar qoyulur. Bir həftə ərzində qeyd olunan Novruz günlərində müxtəlif tamaşalar təşkil olunur, oyunlar oynanır (52).

Türkiyənin Cənub Şərqi Anadolu bölgəsində Qaziantep və onun ətrafında 22 mart gününə “Sultan Novruz” adı verilib. Bu bölgədə, eləcə də, Qarsda Azərbaycanda olduğu kimi, qapı püsma, baca-baca adətləri yaşadılır(50).

Türkiyədə yaz bayramı həm Novruzda, həm də Hıdırellezdə qeyd olunur. Novruz daha çox Anadolu sahəsində yayğındır. Hıdırellez isə Türkiyədə ən geniş yayılmış yaz mövsüm mərasimidir. Novruz martın 21-də, Hıdırellez isə may ayının 6-da bayram edilir. Azərbaycanda fevral ayında keçirilən Xıdır Nəbi mərasiminin Hıdırelleze müəyyən bənzərliyi olsa da, fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Xıdır Nəbi qışın ortasında, Xıdırellez isə yazın ortasında keçirilir. Mərasimin mövsümlə əlaqəsindən belə anlaşılır ki, bunlardan biri qışın yola salınmasına göstərilən sakral ritual dəstəyi, digəri isə yazın gəlişinin təntənəsidir. Birincidə misteriya, ikincidə isə karnavallıq aparıcı mövqedədir.

Əski türk mövsüm mərasimlərindən biri olan Hıdırellez bayramı hər il yazda, may ayının beşindən altısına keçən gecə keçirilir. Novruza bənzər xüsusiyyətləri vardır. Eyni zamanda digər türk xalqlarında müşahidə etdiyimiz mövsüm mərasimləri ilə ortaq cəhətləri də kifayət qədərdir. Türk və İslam mifologiyasında xüsusi bir yeri olan Xızır obrazı özündə əski ritual və inancların izlərini saxlamışdır. Qışın bitib baharın gəlməsi mövsüm mərasimi olaraq qeyd edilməkdədir. Burada Xızır baharı simvolizə edir. Bu bayramda insanlar müxtəlif törənlər təşkil edər, müxtəlif ayinlər icra edirlər. İslam inancına görə Xızır haqq vergisi almış şəxsiyyətdir. Tanrı tərəfindən müsəlmanlığı qorumaq vəzifəsi verilmişdir. İstənilən zaman zühur edə bilən mübarək bir şəxsiyyətdir. Rəvayətə görə, Xızır ilə İlyas qardaş və ya dostdur. Xızırın ab-i həyat suyu içərək ölümsüzlük qazanması söylənilir. Əsas vəzifəsi darda qalana yardım etmək, yaxşılıq etmək, təbiətin yaşılınmasını təmin etmək, bolluq, bərəkət, qismət və sağlamlıq verən bir vəlidir, kəramət

sahibidir. Xidirellez bayramının da əsas xarakterini bu xüsusiyyətlər müəyyənləşdirir. Xızır ən'ənəsində mərasimlərin keçirildiyi günə ümumi olaraq Ruzi-Xızır və ya Xidirellez adı verilmişdir. Ruzi-Xızır və Ruzi Qasım deyə iki mövsümə ayıran təqvim mə'lumatları Ruzi Xızırı yaz mövsümünün başlanğıcı sayıb 6 maydan 8 noyabra qədər davam edən müddəti 186 günlük bir dövrü əhatə etdiyi bildirilir. Rumi 23 aprelə təsadüf edən bu tarix indi də işlətdiyimiz miladi təqvimlə 6 maya uyğun gəlir. İlin 9 noyabrdan 5 maya qədər olan hissəsi isə Ruz-i Qasım isə qış mövsümünü bildirir. 179 gün olan bu dönmə Qasım günləri də deyilir.

Xidirellez hazırlıqlarına bir həftə öncədən başlanılır. Evlərdə təmizlik işləri görülür, yeməklər hazırlanır. Hər kənddə Xidirellez şənliklərinin keçirildiyi mə'lum bir yer olur. Bu yerin suyu, ağacı olan geniş bir yer olması lazımdır. Əsasən böyük ağaclar, müqəddəs sayılan bulaq başı seçilir. Xidirellez günü oğlaqlar, quzular kəsilir. Bayramdan bir gün öncə sağmal heyvanı olmayan ailələrə süd paylanır. Xüsusilə, süddən bərək və sütlaç hazırlanır. Hazırlanan yeməklərin çoxu xəmir yeməkləri olur. Bunlara bərək, yumurta, peksimet, pogaça, kolaç, kalburüstü aiddir. Eyni zamanda qarğıdalı bişirilir, noxudlu çörək hazırlanır. Xidirellezden bir gün əvvəl axşam kənddə olanlar Xidirellezə çağırılır. Bu bayramın da Novruz kimi bir sıra mərasimləri, inancları və oyunları vardır. Ayrıca olaraq, fevral ayının ortalarında Anadolu ələviləri Xızır cəmi mərasimi keçirirlər. Naxçıvanda fevral ayında Xızır (və ya Xızır Nəbi) bayramı keçirilir. Xızır bayramında əsasən un məhsullarından xəmir xörəkləri hazırlanır. Xızır bayramında Xızır Nəbini çağırmaq mərasimi

də keçirilir.

Tatarlarda yaz bayramı “**Karqa butkasi**”dır. Bu bayram yazın gəlişi münasibətilə keçirilir. Bayramda gənclər idman yarışları təşkil edir, oxuyur, oynayırlar. Tatarstanda “yaz işləri ilə bağlı bayramların ən böyüyü Sabantuy və ya “Səpin toyu”dur. Bu bayram yazdakı səpin ilə bağlıdır. Müasir dövrdə yaz şumu çıxarıldıqdan və torpaq əkin üçün hazırlandıqdan sonra keçirilir. Sabantuy xalqın könüllü şəkildə bir yerə toplanaraq qeyd etdikləri musiqili-dramatik tamaşadır. Kənddə yaranan bu bayram sonralar şəhərlərə də yayılmış və təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başlanmışdır (8, 62).

Sabantuyda:

- 1) Uşaqlar yeyən yeməklər bişirilir. Məsələn, “Zərə botkasi”;
- 2) Uşaqların boyanmış yumurta döyüştürməsi;
- 3) At minən gənclərin yumurta döyüşməsi və çay qırağında və ya meşədə gəzməsi;
- 4) Müxtəlif geyimlər geymiş kişilərin yumurta döyüşməsi;
- 5) Sabantuya “büləklər jiyu”;
- 6) Meydanda yarışlar təşkil etmək;
- 7) Gənclərin könül açmaları.

Meydan yarış və tamaşalarına 10 gün qalmış gənclərin at cıdırı təşkil olunur. Buna “at ayağın qızdırmaq” deyilir (8, 62).

Tuvalılarda yeni il bayramı “**Şaqaa**”dır. Bu buryatların “**Şaqaalqan**” bayramına bənzərdir. Şaqaa yeni ayın göründüyü ilk gün başlanır. Şaqaa Çin yeni ili ilə uyğun gəlmir. Məsələn, yeni il Çində 2009-cu il yanvarın 26- da girirsə, Şaqaa yalnız fevralın 25-də girirdi. Tibet və monqol təqvimlərində olduğu kimi Tuvada da yeni il fevral-mart

aylarında girir.Tuvalılar Şaqaa bayramlarında “**San saları**” ritualı keçirirlər. Bu qədim ritual od kultu ilə bağlıdır.Ritual milli parkda Kaa-Xem çayının sahilində keçirilir. Burada ritual tonqalı qalanır və Günəşin ilk şəfəqləri görünəndə yandırılır. Şamanlar yeni ildə Günəşi salamlayırlar. Qamlama davul sədaları və alqış səsləri altında icra edilir.Ritualın vacib elementi Günəşin kiçik qardaşı olan “Od”a qurban verilməsidir.Ənənəyə görə tonqala ətin ən yaxşı tikələri və öncədən hazırlanmış şirniyyat qoyulur. “San” qurban tonqalını yandıрмаğa yalnız kişilər və 9 yaşından yuxarı oğlanblar gedə bilirlər.

Xakaslarda “Çıl pazı” 22 martda keçirilir.”Çıl pazı”nın mənası “ilin başı” deməkdir.Bu xakasların yeni ilidir. Bu yaradılışın, Günəşin, təbiətin bayramıdır, təmizlənmə bayramıdır.22 iyunda keçirilən **Uluq kün-kün pazı** Günəşə səcdə bayramıdır.İyun-İyul aylarında keçirilən **Ot tayıq** mərasimi **Oda səcdə** bayramıdır.

Çuvaşların yaz bayramı “**Akatuy**”dur.Bu mərasim əkinçiliyə həsr olunur. Akatuy bayramı özündə bir sıra mərasim və təntənəli ritualları birləşdirir. Aprel ayının son günlərində keçirilir.Çöldə əkin işlərinə başlanması ilə Akatuy başlanır. Akatuyun ritual hissəsinin keçirilməsi üçün pivə hazırlanır, yeməklər bişirilir, yumurta boyanır. Bayram müxtəlif evlərdə müxtəlif günlərdə başlanır və bir həftə davam edir. Bayram edilən evdə təntənəli stol açılır, qohumlar və qonşular dəvət edilir. Hər kəsə pivə paylanır. Sonra isə qədim “**Alpan kaymi aki-suxi**”(şumlamaq və səpmək bizim işimiz) nəğməsi oxunur.Dua zamanı çuvaşlar uca tanrı Turadan və ona tabe olan xeyirxah ruhlardan bol məhsul, zənginlik, sağlamlıq diləyirlər.

Çuvaşlarda ən vacib dini bayram və mərasimlər əkinçiliklə bağlıdır. Bu mərasimlər başqa əkinçi xalqlarda olduğu kimi yeni il qabağı günəşin qış dönüm nöqtəsində olduğu vaxt başlanır və bundan sonra yazın başlanması bayramı gəlir. Amma ən əsas bayramlar yaz səpini ilə bağlı olaraq keçirilir. Buraya Aka patti, Akatuy və ya Sabantuy daxildir. Yayın əvvəlində məhsul yığımı ilə bağlı olaraq Uy çuk (polevaya jertva-tarla qurbanı) və Sinse bayramları qeyd olunur. Bu bayramlar bir həftə və daha çox davam edir. Bu bayramlarda bütün kənd və ya bir neçə kənd bir yerdə iştirak edir. Mərasimi yaşlı adamlar və ya xüsusi seçilmiş adamlar idarə edirlər. Hər bir kənd üçün mərasim xüsusi olaraq müəyyənləşdirilmiş yerdə keçirilir. Mərasimin keçirilməsi üçün seçilən belə yerlər əsasən meşə və ya tala olur. Bayram zamanı bütün kənddən toplanmış pulla alınmış heyvan qurbanı kəsilir. Xüsusi seçilmiş adamlar bayramla bağlı yasaqlara riayət olunmasına nəzarət edirlər. Məsələn, Sinse zamanı heç bir kənd təsərrüfatı və torpaq işləri görmək olmaz. Çünki bu günlərdə “yer ana hamilədir”. Bu yasağı pozan olarsa o çox ciddi şəkildə cəzalandırılır. Mərasimdə uca Tanrı Turaya dua edilir. Amma düşünmək olar ki, çox qədim dövrlərdə “Yer ana”ya yalvarılmış, ona müraciət olunaraq dua edilmişdir. Ona üstünlük veilməsinin izləri aydın cizgilərlə saxlanmışdır(17,371).

Şərqi Türküstanda uyğurlar Novruzun başlanması ilə yeni ilin şərəfinə sevinc duyğusunu ifadə edən şeirlər, nəğmələr (novruznamələr) yazıb hazırlarlar. Novruz günü bayram paltarları geyərək müqəddəs ibadətgahlara, çöllərə, şay kənarına, işlək alış-veriş mərkəzlərinə toplanırlar. Milli oyunlar oynanır, ozanlar türkü və şeir deyişmələri

göstərilər.Oxuyanlar nəğmə söylər, rəqqaslar rəqs edərlər.Novruz mərasimlərinə məktəb uşaqları da çiçəklərlə bəzənmiş taxtalara yazdıqları “novruznamələri” nəömə ilə oxuyaraq qatılırlar.Mərasimin sonunda böyük qazanlarda hazırlanmış Novruz aşu birlikdə yeyilir(51).

Dağıstan xalqlarında yaz mövsümü ilə bağlı bahar bayramları keçirilir. Bu xalqların bəzilərində bu Novruzdur, bəzilərində “**Al bayram**”, “**Qırmızı gün**”dür.Bu bayramlarda dağlarda, həyətlərdə tonqal qalanır.

Kalmıklarda yazın ilk ayı keçirilən mərasim “**Çaqan sar**”dır. Kalmık dilində bunun mənası “**ağ ay**” deməkdir.

Hazırda İranda Novruz 13 gündə qeyd olunur. Zərdüştliyi davam etdirənlər yeni ili 5 gün qeyd edirlər, altıncı günü isə Böyük Novruzu (Novruz-e bozorq) Zərdüştün doğulduğu gün hesab edirlər. İranda Novruzdan öncəki çərşənbədən bayram başlanır. Bu “**Çərşənbə suri**” (Od çərşənbəsi)dir.

Kəhrizyekəndə Novruz bayramına “**Əmir bayramı**” da deyirlər. Bildiyimizə görə Həzrəti – Əli əleyhüssəlam novruz bayramında taxta çıxmışdır. Beləliklə, bu bayrama məzhəbi rəng verərək onu mühafizəkar adamların etirazlarından qorumuşlar.

“Novruz” kəlməsi müxtəlif anlamlarda yozulub. O cümlədən Novruz kişilərə qoyulan adlardandır. Habelə Novruz gül adıdır. Yazın ilk günlərində qar əriməyə başladığıda, hələ başqa otlar, güllər göyərmişdən təpələrdə, dağlarda ərimiş qar arasından özünü eşiyə atmış, bir ağ saqəli, göy rəngli, tək güllü, balaca və zərif bir güllün adına da Novruzgülü deyirlər.

İlin axır çərşənbəsi müxtəlif mərasimlərlə qeyd olunur. Çərşənbədən öncəki axşam od yandırır, üstündən atlanırlar. Odun üstündən atılarda bu sözləri deyirlər: “Ağırlığım, uğurluğum düşsün bu od üstünə”. Bu gecə “yeddi ləvin” hazırlanır. “Yeddi ləvin” yeddi növ quru yemişdən (meyvədən) olur. O cümlədən, iydə, kişmiş, çövüz, /qoz/, badam, basdıq, tut qurusu və s.

Bu gecə evlərdə küftə bişirilər, sayı ailənin sayına olar və bir dənə də “qayıb payı” adı ilə artıq salınar ki, qonaq yetişsə, onun da payı olsun.

Arvadlar və qızlar niyyət edib qonşu qapılardan qulaq asırlar, ya bir neçə nəfər danışan adamların yanından keçərək, eşitdikləri sözləri öz yanlarında təbir edirlər. Ona görə hər evdə yaxşı sözlər danışmağa çalışırlar ki, əgər qulaq asan olmuş olsa, xeyrə yoza bilsin. Ata-ana uşaqlara, danışdıqlarına məvazib olmaq üçün təkid edirlər. Özləri də o gecə uşaqları danlamaqdan və qarğış etməkdən çəkinirlər, xüsusilə ölüm barəsində söhbət etməzlər.

Bu gecənin rəsmlərindən biri şal, ya bərək sallamaqdır. Cavan oğlanlar qohum-qonşu damına gedərək, şal, ya bərəklərini /bel şalını/ bacadan içəriyə sallayırlar. Ev sahibi onun ucuna bayramlıq olaraq bir zad bağlayar, nişanlı oğlanlar qayıntanın damına gedib, şal sallayırlar. Sabah hamı səhər tezdən yuxudan dururlar. Oğlan uşaqları evdən çıxıb, üç dəfə su arxından atırlar. Bəziləri qəbiristanlığa gedib, orada olan daş qoçun qarnının altından keçirlər.

Arvadlar isə obaşdan özünü kəhrizə yetirirlər və səhənglərini doldurub qayıdirlar. Bu su gərək gün çıxmamışdan evə yetişmiş ola. Su qabı evə yetişincə yerə qoyulmalıdır. Bu suya çərşənbə suyu deyirlər. O gün çay

gərək bu su ilə qoyulsun. Deyərlər çərşənbə suyu üçün hər kimin muradı olsa, ona yetişər.

Bayramdan qabaq evləri tökər, təmizlər və çırpırlar. Ev çırpmaq bu mənadadır ki, qəbiristanlığın şimalında “Əliyar güneyinin” ətəyində olan, məxsus ağ /müxtəsər sarıya çalan / bir torpaqdan gətirib, yekə teştlərdə suya töküüb, süpürgəni ona batırıb divarlara çalarlar. Beləliklə, divarları ağardarlar.

Tacikistanda Novruz martın əvvəlindən, 21 mart günlərinə, baharın gəlişini və təbiətin canlanmasını qarşılamaq məqsədilə qeyd edilir. Adətə görə süfrəyə qoyulan süd təmizliyi, şirniyyat yaşama sevincini, şəkər sərinlik və istirahəti, şam atəşə sitayışı, daraq qadının gözəlliyini təmsil edir. İslam dövründən sonra bunların yerini əsasən “Ş” ilə başlayan 7 nemət əvəz edir. Uşaqlar qapı döyüb bayram payı istəyir, ancaq gizlənmirlər. Onlar yaz çiçəklərindən dərib yığır, qapıları döyüb, evsahiblərinə çiçəklərdən hədiyyə edirlər. Ev sahibi isə onlara konfet, yumurta, ya da pul verir (50).

Əfqanıstanda Novruz şənliklərinin mərkəzi Məzari-Şərif şəhəridir. İnsanlar müqəddəs ziyarətgah sayılan bu şəhərə toplaşır, xüsusi mərasimlər, şənliklər təşkil olunur. Novruzda Məzari-Şərifdə müxtəlif oyunlar, yarışmalar da olur; xoruz döyüşdürürlər, it boğuşdururlar və s. Süfrəyə gətirilən yeddi meyvə qurusundan-ərik, fıstıq, iydə, badam, qoz və quru üzümdən hazırlanmış “Həft meyvə”, Novruz külçəsi adlı xüsusi qurabiyə, qızardılmış balıq Novruz yeməklərinə aiddir. Smanak adlı xüsusi şirniyyatı isə qadınlar gecələr xüsusi nəğmələr oxuyaraq bişirirlər. Bayram günü hamı yeni paltarlarını geyir, yaxınlarına qonaq gedir, dünyadan köçmüş əzizlərinin məzarlarını ziyarət edirlər.

Güləş, oğlaq və çərpələng uçurtma oyunları bayramın yaddaqalan mərasimlərindəndir. Bu yarışmaların mövsümü Novruzla başlayır. Sonra 3-4 ay davam edir (50).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, **slavyanlarda** keçirilən “**Maslennitsa**” fevralın ikinci yarısından martın birinci yarısınaqədər olan dövrdə keçirilir. Qışın yola salınması, yazın qarşılınması bayramıdır. Bayram bazar günləri və ya birinci günü keçirilir. Bu bayramda ev-eşik təmizlənilir, bayram yeməkləri hazırlanır. Bayram yeməkləri içərisində ağartı məhsulları üstünlük təşkil edir. Bilinçik bişirilir.

Yaz mövsümündə keçirilən mərasimlərdə biri də “**Pasxa**”dır. Burada xalq aqrar- magik hərəkətləri Pasxa mərasimi içərisində kilsə ritualı ilə örtülmüşdür. Pasxadan əvvəl 7 həftəlik Böyük post gəlir. Bu müddətdə ət yeməkləri yeyilmir və axşamlar kilsəyə gedilir.

NOVRUZ VƏ ŞAMANLIQ

Əski türklərin dini mərasim və ayinlərinin necə icra edildiyini bu və ya başqa şəkildə Çin və ərəb qaynaqları ilə yanaşı türk boylarının dastanlarından, xalq əfsanələri və rəvayətlərindəki məlumatlardan öyrənirik. Hazırda əski ənənəvi inancları və mərasimləri qoruyub saxlamış Altay və Yakut şamanlarının keçirdikləri böyük dini mərasimlər bizim əski türklərin ayinləri haqqında təsəvvürlərimizi genişləndirir.

Şamançı türklərin müəyyən vaxtlarda keçirdikləri ayinlər yaz, yay və payız mövsümlərində baş verir ki, bunların da çox qədim dövrdən qaldığı şübhə doğurmur. Əski türk imperatorluğu dövründə bu ayinlərin dövlətin rəsmi dini bayramları olduğu Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlardan aydın olur. Yaz və payız bayramlarında ayinlər icra olunması Hunların zamanından məlumdur. Əski türk dininin saxlandığı Monqol imperatorluğu dövründə yaz bayramı və bununla əlaqəli mərasimlər dövlətin dini bayramları olmuş və bu bayramlarda möhtəşəm ayinlər icra edilmişdir.

Türklərin bu yaz bayramları və mərasimləri əski sami xalqlarında „Peşah“ və xristianlarda „Paska“ bayramı kimi mənşəyi baxımından „təbiətin dirilməsi“ şərəfinə keçirilən ayinlərdir. Bu yaz bayramı ayininə yakutlar „Isah“ deyirlər. Yakutlar 7 ay çəkən sərt qış mövsümündən sonra qısaqları sağaraq qırmızı hazırlayırlar. Bütün oba bir çəmənliyə toplanıb soyun qamı (şamanı)nın iradəsi altında ayin rəqsi edirlər, şeir söyləyirlər, dua edirlər. Əgər biz “Novruz”a ritual, mərasim və bayram kimi diaxron sırada və ya sinxron cərgədə baxsaq, o zaman bu terminoloji tautologiya kimi qəbul edilməməlidir. Çünki bunların hər birinin məsələnin bir tərəfini izah etməyə

kömək edən mənə çaları vardır. “Novruz” tərkib elementləri etibarilə arxaik ritualdır, mövsüm mərasimidir, təqvim bayramıdır və ya milli bayramdır. Bunlardan sonuncusu, yəni müasir milli bayram anlayışı onların məcmusunu özündə ehtiva edir.

Novruzun tərkibində arxaik ritual elementlərinin (səməni cücərtmə, tonqal qalama, tonqal üstündən tullanma, qulaq falı və ya qapı dinləmə, yumurta boyama və yumurta döyüşmə, qurşaq atdı, kosa-kosa, kəndirbaz oyunu, deyimlər, nəğmələr və s.) bəzən geniş şəkildə və bəzən də rudimentlər kimi müşahidə olunması onu ritualşünaslıq aspektindən də araşdırmağı şərtləndirir.

Arxaik ritualın xalq ənənəsində yaşayan qalığı forması İlahiləşdirilmiş əcdadların kosmik dünyaya yola salma vasitəsi kimi öz aydın ifadəsini tonqal üstündən tullanmada tapır. Burada diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri ritualın keçirildiyi zamandır. Bu yazın gəlməsi ilə özündə mövsüm mərasimi elementlərini birləşdirmiş olur. Başqa deyiləklə, **“günəşi qarşılama”**, **“yağış arzulama”**, **“toxum cücərtmə”** və s. kimi həyati əhəmiyyət daşıyan arxaik ritual kompleksləri burada iştirak edir. Onların hər biri müəyyən bir elementlə simvolizə olunur. Məsələn, təbiətlə bağlı olan və insanların yaşayışında mühüm əhəmiyyət daşıyan yaz mövsümü ilə başlanan yaşıllanmanı **“Səməni”** təmsil etməkdədir. Bu element təbiətin dirilməsini bitki səviyyəsində simvolizə edir. Bu kompleksin içində ən mərkəzi mövqeyi **“Tonqal”** tutur. Tonqalın od, alov, atəş mənası bir sıra türk dillərində az fərqli sözlərlə işlənməkdədir. Tonqal əski türkcədə günəşin doğmasını bildirən “tanq” və günəşin qürubunu ifadə etmək üçün istifadə olunan “tünq” kəlmələri ilə fonetik və semantik

baxımdan əlaqəlidir. Bunlarla (tanq, tünq, tonqal) yaxın olan sakral məzmunlu, ruh anlamını ifadə edən “tın” sözü də vardır. Eyni zamanda “Tanq Tenqri” inancının da türklərdə çox əski zamandan mövcud olduğunu diqqətdən qaçırmamalıyıq. İndi rudimentlər şəklində olan ritual qalıqlarının arasındakı rabitənin təsəvvür olunması ilə arxaik ritualı daha optimal müstəvidə təhlil etmək olar. Heç şübhəsiz ki, bu elementlərin içində Tonqal ilk öncə günəşi və bundan sonra da Tanq Tenqrini simvolizə edir Diaxron yanaşmaya yer verməmizin səbəbi türk inanc sistemindəki üzvlənmənin zamanla əlaqəli olmasıdır. Müəyyən və əlbəttə ki, kifayət qədər böyük bir dövrdə türk tanrı panteonunda mərkəzi mövqeyi günəşlə identik olan Tanq Tenqri tutmuşdur. Əski türklərdə günəş həm Tanrıdır, həm də yaradıcı əcdaddır. Məsələn, sadə sosial kontekstdə Gün Oğuzun böyük oğludur, nəvələrinin atasıdır. Dünya modelinin strukturunda Xaos (Qara xan-Oğuzun atası)-Kosmos (Oğuz) münasibətlərinin vəhdət və zidiyyətindən yaranan yeni həlqəni Gün təşkil edir. Əslində, Gün xan və Qara xan xaos-kosmos modelinin tərəfləridir. Oğuz onları əlaqələndirən və eyni zamanda yeni kosmosun xaosda sakrallaşmasını təmin edən mediatorudur. Buradan alınan nəticəyə görə Gün günəşdir və ya Tanq Tenqridir. Başqa deyilənlə də, Tanq Tenqri astral səviyyədə günəşlə, etnos səviyyəsində Oğuzla, insan səviyyəsində Gün xanla simvolizə olunmuşdur.

Günəş kultu birbaşa Tanrı kultu ilə əlaqəlidir. Qoyaş (Günəş) həm də “kin” (gün) adlanır. Burada işıq və həyat eyniləşdirilir. Hələ XVIII əsrdə alim İ. Qeorqi başqırd mərasimlərini təsvir edərək göstərir ki, onlar günəşə səcdə edir və ona qurban gətiridilər. (Г е о р г и И. Описание всех

в Российском государстве народов обитающих, также их житейских обрядов, веры, обыкновений жилищ, СПб. Ч.2. 1776). Qədim türklər belə hesab edirdilər ki, günəşin şuaları saplardır, onların vasitəsilə bitki ruhları günəşlə ünsiyyətdə olur (П о п о в А.А. Тавшийцы. М., 1936, с. 48). Başqırdlara görə günəş Tanrının çöhrəsidir.

Başqırdların Günəş tanrını (Tösre Qoyaş) qarşılama mərasimində üzü günəşə doğru dayanılır, ovuclar üzə tərəf olmaqla əllər açılır. Xalq inancına görə Günəş tanrı sağlamlıq verir. Günəşə müraciətlə oxunan ritual mətni belədir:

Ey Qoyaşım! = Ey Günəşim!

Ey, Tösre Qoyaş!= Ey Tanrı Günəş!

Yaqtı kin birzes,= İşıqlı gün verdin,

Tınıs tin bir! = Dinc gecə ver!

As itmö! = Ac etmə!

Yalanqas itmö!= Yalın etmə!

Qartlıqta moxtaj itmö! = Qocalıqda möhtac etmə!

Yılıt bezze!= İsit bizi!

İret bezze!=Qızdır bizi!

Ey Tösre Qoyaş!= Ey Tanrı Günəş!

Bu müraciət formullarında Göy Tanrı və Günəş eyniləşdirilir. Ayrıca işıqlanmanın özü böyüdülmür və müstəqil gücə və ilahi təsirə malik olan və Günü bəxş edən müstəqil tanrı adlandırılır. Başqırd inanclarında və miflərində Günəş tanrı ilə Göy tanrı differensasiya olunur (История Башкортостана с древнейших времен до наших дней. Уфа, 2004, с. 45). Volqaboyu türklərində, tatarlarda günəşi qarşılama ritualının izləri folklor mətnlərində qalmaqdadır. Məsələn:

Koyaş çık,

Koyaş çık –

deyə oxunan mətn həmin arxaik ritualın rudimentidir. Azərbaycan folklorunda da Günəşi qarşılama ilə bağlı mətn məlumdur:

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.
Keçəl qızı evdə qoy,
Saçlı qızı götür çıx.

Burada fiziki mənada keçəl qız istiliyi olmayan qış günəşini, saçlı qız isə isti və işıqlı yaz günəşini bildirir. Bu anlamda məlumat metaforik şəkildə ifadə olunmuşdur. Amma Günəşin qadın kimi təsəvvür edilməsi Günəş tanrı inancının tərkibində məhsuldarlıq kultunun olmasını bildirir.

Qeyd etdik ki, tonqal günəşi simvolizə edir. O da öz növbəsində Tanq Tenqrini ifadə etməkdədir. Məsələnin gerçək mərasimi mahiyyəti də bu münasibətlər kontekstində izah oluna bilər. İnsanların Tonqal ətrafına toplaşması, onun üzərindən tullanması, ilk öncə hər hansı bir şəkildə onunla təmas yaratmağa cəhd etməsi diqqəti çəkməkdədir. Əlbəttə, bu arxaik ritualdır; hətta rudimentlər səviyyəsində belə tərkibcə mürəkkəbdir. Çünki, burada əcdad dünyasına yola salma və tonqalda Tenqriyə qurban vermə arxaik ritual hərəkətləri gerçəkləşməkdədir. Hər nə qədər tonqal üzərindən tullanarkən söylənən “ağırlığım, uğurluğum burda qalsın” ritual deyimi “türklərdə odun arındırıcı” funksiyası ilə izah olunursa olunsun, bizcə bu çox bəsit və ritualın sakral mahiyyəti ilə uzlaşmayan profan səviyyəli bir yanaşmadan uzağa getmir. Özünü oda atan, alovun içərisindən keçən “ritual personajı” özünü Tanq Tenqriyə qurban etmiş olur. Bu qurban vermə ritual və ya simvolik xarakter daşıyır. Özünü odda qurban verən fərd Tanq Tenqrini simvolizə edən

Tonqalda onunla birləşir, bütövləşir, “o dünyada”, xaos məkanında olur, əcdad ruhları ilə, “tın”la təmas yaradır, orada sakrallaşır və yenidən oddan çıxaraq “bu dünyaya”, kosmos məkanına qaydır. Bizcə, perifrastik formada işlənməsinə baxmayaraq, tərkibində iki semantemi birləşdirən ritual deyiminin - “ağırlığın(fiziki) və uğurluğun(mənəvi)” odda, tonqalda qalması isə fərdin fiziki və mənəvi baxımdan özünü Tanrıya qurban verməsinin ifadəsidir.

Tanq Tenqri ritualında əski türk toplumunun hər bir fərdi iştirak edir və sakral enerji ilə özünü zənginləşdirir. Hətta türklər mal-qaranı da iki tonqal arasından keçirərək onları da simvolik olaraq Tanrıya qurban verir və sakrallaşdırır. Bu ənənə bəzi konservativ mühitlərdə indi də qalmaqdadır.

“NOVRUZ” ADƏTLƏRİNDƏ ARXAİK RİTUAL

Baharın gəlişi, havaların istiləşməsi, qarların əriməsi, təbiətin canlanması bütün insanları olduğu kimi türklərə də dərin təsir etmiş, həyəcanlandırmış və bu dəyişikliyi müxtəlif mərasimlərlə qeyd etmələrinə səbəb olmuşdur. Türk sözü olan bayram M.Kaşqarlının “Divan”ında “Bedhrem” (bayram) – bir yerin işıqlarla və çiçəklərlə bəzənməsi və orada sevinc içində əylənməsidir” şəklində izah edilmişdir. Buradan aydın olur ki, bayram artıq ritual kimi arxaıqlaşmış və şənlik (karnaval) şəklinə düşmüşdür. Məlumdur ki, “Novruz” bayramı ərəfəsində bayram hazırlıqları başlanır. Buraya ev-eşiyin, həyə-t-bacanın təmizlənməsi, yeni paltarların alınması, bayram bazarlığı, bayram yeməklərinin hazırlanması və s. daxildir. Bayramda müqəddəs yerlər ziyarət edilir, qohumlara baş çəkilir, bayramlaşılır, küsülülər barışır, kasıblara yardım edilir, bayram payı paylanır və s. Təmizlənməmiş həyə-t-baca, köhnə paltar, kasıblıq və aclıq xaosu simvolizə edir. Küsülülük, kommunikativ böhran sosial xaosun ifadəsidir. Təmizlik, təzə paltar, yeməklər, xaosun natəmizlik, köhnəlik, aclıq kimi formalarını aradan qaldırır və onları yeni nizamla əvəz edir. Küsülülük barışla əvəzlənəndə sosial harmoniya bərpa olunur. Bütün bunların edilməsi üçün ritualın sakral elementinin prosesə cəlb edilməsi zərurəti yaranır. Çünki kosmosun bərpası üçün profan elementlər kifayət etmir. Xaosu sakrallaşdırmaq üçün kaos məkanına, məsələn, qəbirsanlığa (və ya ziyarətgaha, pırə, övliya məzarına) gedilir və qurulacaq kaos sakrallaşdırılır. Sakrallaşmış kaos artıq köhnə mahiyyətində qala bilmir və kosmosla əvəzlənərək yenidən qurulur: ev-eşik təmizlənir, paltarlar təzələnir, aclar

doyur, küsülülər barışır və s. Təbiətdən alınan təbii boyalarla yumurta boyanması dünyanın və təbiətin yenidən rənglənməsi və ya dirilməsi mənasını simvolizə etməkdədir. **Döyüşdürülən yumurtalar** da iki dünyanın-qışla yazın, soyuqla istinin, xaosla-kosmosun mübarizəsini nümayiş etdirməkdir. **”Toxum cücərtmək”** və ya **“Səməni qoymaq”** da bir şəkildə təbiəti canlandırmaq, ona təsir etmək vasitəsi kimi anlaşılır. **“Qulaq falı”** və ya **“Qapı pusmaq”** da yeniləşmənin məlumat səviyyəsini əks etdirir. Eyni zamanda bayram leksikonunu nəzarətdə saxlayaraq onun sakral məzmununu mühafizəsini təmin edir. Bunların ümumi sxem üzrə arxaik ritual semantikasi yeni nizamın yaradılması, kosmosun bərpası və yeni nizamın dəstəklənməsidir.

“Xan bəzəmə” oyunu – Bu oyun Naxçıvanda keçirilir. Burada üç gün dalbadal “xan” bəzəyirlər. Bunun üçün geniş bir meydanı al - əlvən bəzəyirlər. Kənarlarında tonqal qalayırlar. Bir nəfər kişini xan seçirlər. Onu əməlli – başlı xan kimi bəzəyirlər. Başına tac qoyurlar. Meydanda hündür bir taxt düzəldib xanı oturdurlar. İki nəfər balaca uşaq xanı yelpiklə yelləyir. Kim istəyir könüllü ona qulluqçu olur. Qız gəlinlər, qonaqlar meydanın dövriyəsində düzülüb tamaşa edirlər. Xanın yanına bəzənmiş xonçalar, səmənilər düzürlər. Xan əmr verir hamı çalib oynayır. Kimi gücünü sınayır, kimi güləşir. Bir sözlə, hamı şənələnir. Burada təlxəklər də olur. Onlar xanı güldürməyə çalışır. Xan isə gərək gülməsin, əgər gülsə onu suya basırırlar, təzə xan seçirlər. Meydanda bir qab qoyurlar hamı ora xələt atır, əgər xan üç gün vəzifəsinin öhtəsindən gəlsə bu xələtlər ona çatır(39,105). Bütün sxemi ilə bu mövswmlə bağlı arxaik ritualdır və onun oyun variantıdır.

Torba atmaq. Novruza aid olan bayram adətlərindən biri də müxtəlif şəkildə adlandırılan torba atmaqdır. Novruzla bağlı orta əsrlərə aid yazılı qaynaqlarda (o cümlədən Ömər Xəyyamın “Novruznamə”sində və Əbu Reyhan əl-Birininin “Asar əl baqiyə” əsərində bu adətlərin zərdüştlük dönəmində mövcud olduğu və onun xüsusi icraçılar –zərdüşt kahinləri tərəfindən yerinə yetirilidiyi haqqında məlumat verilir.

Sonrakı dövrlərdə “torba atmaq” “qurşaq atmaq” və ya “şal sallamaq”la əvəzlənmişdir. Əlbəttə, burada məişət mədəniyyətindəki dəyişikliklər öz təsirlərini göstərmişdir. Məsələn: M. Şəhriyarın şeirində deyilir:

Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bayramlığı bel şalına bağlamaq.

Ən yeni dövrün “torba atmaq” mədəniyyətində “dəsmal atmaq” və “papaq atmaq” kimi yeni vasitələrdən istifadə edildiyi müşahidə olunmaqdadır. Bunların bəziləri ilə bağlı xalq deyimləri də işlənməkdədir:

“Papaq atmaq” ilk öncə aldatmaq mənasını ifadə edir. Amma onun fiziki mənada işlənməsi sevinc hissini göstərən bir psixoloji situasiyadır. Sevincdən papağını göyə atmaq xalq deyimi milli paremiologiyada mövcuddur. Demək “papaq atmaq”ın həm neqativ, həm də pozitiv kommunikativ paremioloji funksiyaları vardır. “Papaq atmağı”ın tipoloji səviyyədə də işləndiyi və orta əsrlərdə hökmdarlara göstərilən xüsusi təzim üsulu kimi istifadə olunduğu da məlumdur. Papaq qoyulduğu başı simvolizə edir. Papağın hökmdarın ayaqları altına atılması onun qədəm qoyduğu yerə baş qoyulmasını və ya başqa deyilişlə, ideal bir sədaqət və sevgi ifadə etməkdədir.

Xalq ənənsində “dəsmal vermək” və ya “dəsmal atmaq” ayrılıq əlamətidir. “Torba tikmək” də müasir paremioloji mənasına görə mərdimazarlıq, pislik etmək və s. kimi neqativ semantik əhatəyə malikdir. Amma “torba tikməyin” arxaik ritual semantikasi xaos dünyasına yola salmaqdır. Atılan torba, şal, qurşaq, dəsmal və papaq da xaos dünyasına səfəri simvolizə etməkdədir.

Beləliklə, Novruz özündə arxaik ritualdan gələn bir sıra elementləri mühafizə etmişdir. Ritualın “rəsmi hissəsi” - hərəkət və sözlə yanaşı, karnaval, şənlik və ya şölən hissəsində də bəzi elementlər qorunmuşdur. Novruz mədəni kompleksinə daxil olan bu tipli elementlər üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, arxaik ritual keçidin bir neçə səviyyəsini özündə ehtiva etməkdədir:

1)Sudan keçmək. İnançı: Su anası. Rudimenti: Səməninin suya atılması və s.

2)Oddan keçmək. İnançı: Gök Tenqri, Gün. Rudimenti: Tonqaldan tullanmaq və s.

3)Havadan keçmək. İnançı: Yel baba. Rudimenti: Kəndirbaz oyunu və s.

4)Yerdən keçmək. İnançı: Yer Tanrısı. Rudimenti: Yerə (quyuya, mağaraya, lağıma və s.) girmək.

5) Bitkidən keçmək. İnançı: Qaba ağac. Rudimenti: Ağac koğuşundan keçmək və s.

6) Heyvandan keçmək. İnançı:Gök böri, Qağan Aslan. Rudimenti: Heyvan dərisinə girmək və s.

Bunların hər biri ayrıca olaraq açıq kodla Novruz komponentlərində görünməsə də, onun invariant strukturunda yer tutur. Mövcud olanların paradixmaları müxtəlif folklor mətnlərində rəngarəng şəkildə motivlənərək obrazlı ifadə

olunmuşdur. Ayrıca olaraq, “Oğuz Kağan”da, “Dədə Qorqud kitabında”, “Oğuznamələr”də, Azərbaycan xalq nağıllarında, atalar sözlərində və s. epik folklor nümunələrində arxaik ritualdan gələn bu (Uluslararası Bilgi Şöleni, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, sayı 100, Ankara, 1995, s.221-227.)keçid səviyyələrinin çeşidli ifadə formalarını, obrazlarını və motivlərini müşahidə edirik. Belə motivlənməni xalq deyimlərində, paremioloji mətnlərdə də görmək olar:

1. Su: Su aydınlıqdır, Su qədər ömrün olsun!
2. Od: Od haqqı, Ocaq haqqı.
3. Yer: Yerin yeddi qatından keçmək.
4. Yel: Yel baba, Yel baba,
Ələlimi ver baba və s.

Arxaik ritualın diaxron inkişafı orta əsrlərin rəsmi mərasimlərindən keçdiyi dövrdə geniş mənada inteqrasiya prosesində olmuş və qarşılıqlı təsirlərə uğramışdır. Bu xüsusilə, özünü ibtidai mədəniyyətdən, yəni elə başlanğıcından differensial xarakter daşıyan yaxın mədəniyyətlərlə əlaqədə və münasibətdə göstərir. Ona görə də bu mədəniyyətə kompleks yanaşmaq lazımdır. Buraya xüsusilə, aşağıdakılar daxildir:

1. Ritualar.
2. İnanclar.
3. Oyunlar.

Bunları eyni zamanda funksiyalarına görə (magik, mistik, komik və s.) araşdırmaq lazımdır.

Arxaik ritualdan gələn bir çox elementlərin sakral funksiyası passivləşmiş, profan xarakter alaraq əyləncə funksiyası ilə əvəzlənmiş və bayramın karnavallığını, şənlik üçün şərait yaradan vasitələrini gücləndirmişdir.

NOVRUZ MÖVSÜM MƏRASİMİ KİMİ

Əlbəttə, Novruzun bir sıra səciyyəvi cəhətləri onun mövsüm mərasimi komponentlərində özünü göstərir. Burada baharın gəlişi rituallarla, oyunlarla, tamaşalarla, şənlik, şölən və toyla qeyd olunur. Hələ XI əsrdə M. Kaşqarlının yazıya aldığı örnəklərdə bu mərasimlərin izlərini görürük:

Qış yay bilə tokuştı
Kınqır közün bakıştı
Tutuşqalı yakıştı
Utqalımat uqraşur (1c, 170)

Yılkı yazın əzlənür
Otlap anın ətlənür
Bəqlər sənüz atlanur
Sevnip ögür ısırışur (1c. 285)
Bənzər örnəkləri şifahi ənənədə gəlib çatmış kumuk xalq yaradıcılığında da müşahidə edirik:

Qelin katın tursana
Savru başmak qiysene
Sandıqqa kol ursana
Bu bayrak saqa karay
Kise yavluk taksana!

Yazbaş qeldi yaynaşıp
Bar qayvannar oynaşıp
Kızınq kise saylasın
Qeliniq takma çıksın.
Bizqe çomartlık etip
Şaytannı uyun yıksın!

Abzarında kölləri
Köllerinde kazları
Bayraqqa yavluk ilme
Muna qazir kızları!

Şatman, Navruz qyunyü mubarak! (9,8-9).

Motivləri eyni olan bu şeir nümunələrində yaz və qış təsvir olunur, baharın, başqa deyilişlə, Novruzun vəsfi verilir. Novruzun mövsüm mərasimi konteksti kifayət qədər geniş əhatəlidir. Çünki buraya qohum xalqların oxşar mədəniyyəti ilə müqayisələr aparılması da daxildir.

Çuvaşlarda ən vacib dini bayram və mərasimlər əkinçiliklə bağlıdır. Bu mərasimlər başqa əkinçi xalqlarda olduğu kimi yeni il qabağı günəşin qış dönüm nöqtəsində olduğu vaxt başlanır və bundan sonra yazın başlanması bayramı gəlir. Amma ən əsas bayramlar yaz səpini ilə bağlı olaraq keçirilir. Buraya Aka patti, Akatuy və ya Sabantuy daxildir. Yayın əvvəlində məhsul yığımı ilə bağlı olaraq Uy çuk (poleyaya jertva-tarla qurbanı) və Sinse bayramları qeyd olunur. Bu bayramlar bir həftə və daha çox davam edir. Bu bayramlarda bütün kənd və ya bir neçə kənd bir yerdə iştirak edir. Mərasimi yaşlı adamlar və ya xüsusi seçilmiş adamlar idarə edirlər. Hər bir kənd üçün mərasim xüsusi olaraq müəyyənləşdirilmiş yerdə keçirilir. Mərasimin keçirilməsi üçün seçilən belə yerlər əsasən meşə və ya tala olur. Bayram zamanı bütün kənddən toplanmış pulla alınmış heyvan qurbanı kəsilir. Xüsusi seçilmiş adamlar bayramla bağlı yasaqlara riayət olunmasına nəzarət edirlər. Məsələn, Sinse zamanı heç bir kənd təsərrüfatı və torpaq işləri görmək olmaz. Çünki bu günlərdə “yer ana hamilədir”. Bu yasağı pozan olarsa o çox ciddi şəkildə cəzalandırılır. Mərasimdə

uca Tanrı Turaya dua edilir. Amma düşünmək olar ki, çox qədim dövrlərdə “Yer ana”ya yalvarılmış, ona müraciət olunaraq dua edilmişdir. Ona üstünlük veilməsinin izləri aydın cizgilərlə saxlanmışdır(17,371).

Çox əski bir məlumata görə qərbi **Afrika tayfalarından** birində hər il mart ayında bir qadın və bir kişini öldürmək adəti olmuşdur. Öldürülənlərin cəsədlərini yeni şumlanmış sahədə basdırardılar. Şimali Afrikada vameqi tayfasında isə sentyabr-oktyabr aylarında məhsul yığımı və yeni səpin vaxtı bir qız öldürərmişlər. Lakin bunun əkinçiliklə bağlı qurban olması birbaşa göstərilmir(17,365). Məhsul üçün insan qurbanı vermək adəti Quayakılanın (Ekvador) sakinlərində, beçuanlarda, Mindanao adasında yaşayan baqobolarda, Hind-Çin vai və şanlarında, Hindistanın qond və kxondlarında mövcud olmuşdur(17,365).

Şimali Amerika hindularında, adətən, qarğıdalı və digər mədəni bitkilər “mais anası”, “bizim həyatımız”, “üç bacı” şəklində təcəssüm etdirilir(17,366).

Avropa kəndlilərində taxıl sahəsinin hami ruhları xalq inanclarında və əkinçilik adətlərində öz təcəssümünü tapır. Məsələn: çörək qız, buğda adam, çörək ana və s. (17,366).

V.Vundt belə “məhsuldarlıq demonları”na böyük əhəmiyyət vermişdir. O bunları “daxili məhsuldarlıq demonları” (torpaqda, bitkidə, meyvədə) və “xarici məhsuldarlıq demonları” (hava ruhu, yağış ruhu, günəş ruhu və məhsula təsir edən digər təbii qüvvələr) olaraq iki yerə ayırmışdır (Vundt V. Mif i reliqiya. S. 357-367). Bu məsələyə C. Frezer də geniş yer vermiş və “Qızıl budaq” əsərində bitki ruhunun belə təcəssümünü ölüb - dirilən tanrı mifi ilə əlaqələndirmişdir (Frezer D. Zolotaya vetv. Ql. XXIX-XLIII).

Bunlara qədim şərq kultları əsasında qoruyan və dirilən tanrılar-Osiris, Tammuz, Adonis, yunan-frakiya əsaslı Dionis və başqaları aiddir ki, onların da əsasında insan qurbanı verməklə insanın istehsal gücünü tarlaya, bağa ötürmək məqsədi daşıyan arxaik ritual durur. Bu arxaik ritualdan gələn şərq mənşəli məhsuldarlıq tanrısına aid element əhəmiyyətli dərəcədə İsus Xristos obrazına köçürülmüşdür(17,367). Türk xalq inanclarında bu tipli obraz Xızırdır. Xızırın əbədi olaraq hamı ruh kimi mövcud olması və hər yerdə zübur edə bilməsi təsəvvürləri geniş yayılmışdır. Türk mövsüm mərasimlərindən biri də Xidir-İlyas və ya Hıdırellezdir.

Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, təkcə İsus Xristos obrazı deyil, eyni zamanda şərq və antik mənşəli Osiris, Adonis, Dionis və digər obrazlar öz mənşəyinə görə kifayət qədər mürəkkəbdir və onların tərkibindəki bitkiləri təcəssüm etdirən “əkinçilik” elementi onların yalnız (bəzən çox, bəzən də az) bir hissəsini təşkil edir. Onların ümumi çəkisini müəyyənləşdirmək üçün politeist panteonda hər bir personajın ayrıca təhlili aparılmalı və onun tərkib elementləri aşkarlanmalıdır(17,367).

Xristianlıqda “əkinçilik” komponenti ciddi yer tutur. Bu dinin daha çox o dünyaya istiqamətli olması, ölümdən sonra “ruhun xilasına” xidmət etməsi məlumdur. Lakin xalqın məişəti və inancları buraya mövcud düzəlişlər etmişdir. Avropa kəndlisi üçün kilsə mərasimlərindən o dünyadakı firavanlığa aid olanları deyil, onun inancına görə, yaxşı məhsul yetişdirməyə yardım edənləri (toxuma kilsədə xeyir-dua vermək, yağış yağması üçün yalvarmaq, quraqlığa və

ıldırım vurmasına qarşı xaç çevirmək və s.) daha əhəmiyyətlidir(17,367).

Xristian müqəddəsləri içərisində müqəddəs Vasiliy heyvanların hamisi (slavyanlarda qədim “boq skota” Veles), Yuriy və Yeqoriy (yunanca adı Qeorqidir və hərfi tərcüməsi “əkinçi” deməkdir) heyvan və məhsul hamisi kimi tanınır. Əkinə zərər vura bilən qəzəb (qnev) tanrısı da vardır. Məsələn, İlya peyqəmbər ıldırım və şimşək hökmdarıdır (zərb məsələ:”İlya qrozı derjit, İlya xlebom nadelyaet”). Bu mənada İlya qədim slavyan “Perun”unu əvəz edir(17,368). Türklərdə də qədimdən qəzəb tanrısının mövcudluğu özünü bəzi deyimlərdə göstərir. Məsələn: “Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbas haqqı” və ya “ Qəzəbli ağam Həzrət Abbas qənim olsun” və s. Şimşək çaxması da türklərdə Tanrının qəzəbi kimi təsəvvür olunmuşdur.Əlbəttə, buraya qəzəb tanrısı haqqında təsəvvürlərin müəyyən ünsürləri daxildir.

Heyvan və məhsul hamisi kimi xristian mənbələrində adı keçən və adının hərfi mənasında da əkinçiliyi simvolizə edən Qeorqinin Azərbaycan variantı Cərcizdir. Cərciz peyqəmbərin məzarı da Azərbaycandır.

Qədim yunan əkinçilik kultları bir sıra mifoloji obrazlarda ifadə olunur. Burada əkinçilik və məhsuldarlıq hamiləri kişi və qadın mifoloji obrazlarında müşahidə olunur (Qe, Demetra, Kora, Baubo, Triptole, Kekrops, Erextay və b.) (17,369).

Bəzi **slavyan xalqlarında** əkinçilik və məhsuldarlıq kultu ilə bağlı mərasimlər dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, serblərdə yaz və yay aqrar mərasimləri Lazarits və Kralits, quraqlığa qarşı magik mərasim Dodola, şum çıxarma mərasimi və s. keçərilir(17,370).

Bolqarlarda qədim aqrar kultla bağlı yeni il ərəfəsində Suravki mərasimi və pəhriz oyunları “Kuker”lər keçirilir. Bu mərasimlərlə bağlı inanclar serblərdə və bolqarlarda xristianlıq tərəfindən sıxışdırılıb sıradan çıxarılmışdır(17,370-371). Slavyan xalqında mövsümlə bağlı keçirilən və indi də davam edən əsas mərasim “Yanka Kupala”dır. Bu mərasim iyun ayında ən uzun gündüzlə başlanaraq keçirilir. Göründüyü kimi, bu mərasimin də həm astroloji, həm də mövsimi əsasları vardır.

Qafqaz xalqlarında, məsələn, osetin, abxaz, çerkes, svan, xevsurlarda icma dövründən qalma arxaik ritual elementləri müşahidə olunmaqdadır. Bu xalqlarda mayda və ya iyunda bazar günü əkinçiliklə bağlı mərasim keçirilir. Bu mərasimdə heyvan qurbanı (qoyun və ya inək) kəsilir, şərab içilir. Sonra məhsuldarlıqla bağlı dua edilir.Məsələn, duanın mətni təxminən belə olur: “Ey uca göylərin Tanrısı, bizə yazığın gəlsin və bizə öz rəhmینی göndər; torpaqlarımıza məhsuldarlıq ver ki, biz arvad-uşağımızla aclıqda və soyuqda qalmayaq, dərd çəkməyək...”(İnal -İpa Ş. Abxaztsı, istoriko-etnoqrafiçeskie oçerki. Suxumi, 1960, s.367)(17,372).

NOVRUZ VƏ QURBAN

Arxaik ritualın əsas elementlərindən biri qurbandır. Mövsüm mərasimlərinin qurbanları müxtəlif xalqların yaşayış şərtlərinə uyğun olaraq müəyyənləşir. Novruzun içində yazın gəlişi, bir qədər fərqli deyilsə, bahar bayramı da vardır. Bu Novruzun əsas komponentlərindən biridir. Bahar bayramı və ya yazın qarşılınması artıq özlüyündə mövsüm mərasimi deməkdir. Bu mərasimin tərkibində isə “günəşi qarşılama”, “günəşi çağırma” , “günəşi çıxarma” kimi müxtəlif deyilşlərlə ifadə oluna bilən arxaik ritual vardır. Bu ritual əsasında Tanrıçılıq dövründə “Günəş-tanrı” və ya “Tanq Tenqri” mərasimi formalaşmışdır ki, onun da əsasını Günəşə qurban vermə elementi təşkil edir.

Məsələn, **tuvalılar Şaqaa** bayramlarında “**San saları**” ritualı keçirirlər. Bu qədim ritual od kultu ilə bağlıdır. Ritual milli parkda Kaa-Xem çayının sahilində keçirilir. Burada ritual tonqalı qalanır və Günəşin ilk şəfəqləri görünəndə yandırılır. Şamanlar yeni ildə Günəşi salamlayırlar. Qamlama davul sədaları və alqış səsləri altında icra edilir. Ritualın vacib elementi Günəşin kiçik qardaşı olan “Od”a qurban verilməsidir. Ənənəyə görə tonqala ətin ən yaxşı tikələri və öncədən hazırlanmış şirniyyat qoyulur.

“Ünsiyyət nəzəriyyəsi”nə görə qurban ətinin yeyilməsi sanki “tanrının yeyilməsi”dir. Bu mərasim müxtəlif inkişaf etmiş dinlərdə də rast gəlinir (17,590).

Alman etnoqrafı Konrad Preysə görə qurban dinin “sehr” nəzəriyyəsi ilə əlaqəlidir. Bu nəzəriyyəyə görə tanrılar sehrli qüvvələrin simvollarıdır. Buradan belə qənaət əldə edilir ki, qurban vermənin ilkin məqsədi ondan ibarətdir ki,

heyvan qurban etmək daxildəki sehrlı qüvvədən xilas olmağa cəhd etməkdir(17,590).

“Aldatma nəzəriyyəsi”nə görə qurban vermə adəti aldadıcılar tərəfindən düşünülmüş, guya ruhlara, əcdadlara, tanrılara veirilirmək adı altında sadələvh adamların hesabına yaşamaq məqsədi izləmişdir. Amerika etnoqrafı Pol Radin sübut etmişdir ki, aldatma sisteminin ilkin rüşeymləri hələ sinifli cəmiyyətə qədər mövcud olmuşdur(17,590).

S.A. Tokarev qurban ritualının beş əsas aspektini göstərir:

- 1)İbtidai təsərrüfat şərtləri (ovçuluq, maldarlıq və əkinçilik);
- 2)Yaş-cins qarşılıqlı münasibətləri;
- 3)Ölülərə müraciət;
- 4)Tayfalararası münasibət;
- 5)Sosial təbəqələşmənin ilkin formaları (17,591).

Tanrıya qurban vermə ritualının bir sıra komponentləri başqırd türklərində qalmaqdadır. Burada Tanrıçılıqla bağlı xalq deyimləri, inanclar və mərasim mətnləri qorunmuşdur.

Ey kiktö yöşöise Biyik Tösre!= Ey göydə yaşayan böyük Tanrı!

Bez başqorttar izqe urınqa kildek! =Biz başqırdlar müqəddəs yerə gəldik!

Bez ixlas yiröktön,= Bütün səmimi ürəkdən,

Röxmötle yiröktön= Şükür dolu ürəkdən,

Hin yaratqan qorbandarzınqı= Sən yaradan qurbandır ki,

Alıp kildek!=Alıb gəldik!

Bına əisö inəez, saf böröndör!= Buyur, saf qoyunlar!

Harı qöröbölöy bal= Kəhraba kimi bal

Aq möryendöy tarı = Ağ inci kimi darı
Haylap alqan arpa! = Seçib arınmış arpa
Bilöktörze qəbul it! = Əllərinə qəbul et!
Üzes yaratqan xalqısa imenlek, = Özün yaratdığın xalqına
Tınıslıq əöm böxet bilök it! = Dinclik və bəxt pay et!
Xalqısdan irken tartıp alma, = Xalqından azadlığın dartıb alma
Hines boyoroq buyınsa irekle tuuzıq = Sənin buyruğun
boyunca azad doğulmuşuq
İrekle yösörqö boyor! = Azad yaşamaq buyur!
Yaman keşe yö en bezzes iitön baş bulmaəın! = Yaman adam
və şər ruhlar başımız üstündə olmasın!
Yalınqanlıq, mökerlek keşene aulamaəın! = Yalançılıq və
məkrilik insanı aldatmasın!

At toqomon, = Yaxşı at göndər,
Mal-tuarzı aeqla, yiter = Mal-qaranı qoru!
Yılı ebör, yaqtı bir = İşiq göndər, istilik ver!
Vaqıtında Erqö yamnqır bir! = Vaxtında yerə yağış ver!
Erzö arış mul yiəen, = Yerdə bol taxıl bitsin!
Erzö arpa kip yiəen! = Yerdə çoxl arpa bitsin!
Malnqa azıq kip buləın! = Mala azuqə çox olsun!
Başqortarnqa yöyölöyqö = Başqırd yayalaqlarında
Sınqırınqa rizalıq bir! = Xeyir-bərəkət ver!
Biyik Tösre! = Böyük Tanrı!
Başqort xalqınıs donqaənın işet! = Başqırd xalqının duasın
eşit!
Horanqandı yitö! = Arzularını yerinə yetir!
Biyik Tösre! = Böyük Tanrı!
Başqort xalqınıs donqaənın işet! = Başqırd xalqının dualarını
eşit!
Telöktören qəbul it! = Diləklərini qəbul et!

Ritualı icra edən ağsaqqalın ardından kişilər, qadınlar və uşaqlar əllərini göyə qaldırıb uca səslə təkrar edirlər: Biyik Tösre!(Böyük Tanrı!) Başqort xalqınıs donqaənin işet!
(Başqırd xalqının dualarını eşit!) Telöktören qabul it!
(Diləklərini qəbul et!)(Н е ф е д о в Ф.Д. Ушкуль. // Башкирия в русской литературе, 1990, с. 129-134)

Arxaik qurbanvermə rituallarından biri ilk məhsulun simvolik qurban verilməsidir. Bu rituala görə meyvənin ilki, ovun ilki (bizim deyilişlə nübarı) və s. məhsul və ov hamı ruhlarına qurban edilir.İlk məhsul qurban edilincəyə qədər onlardan istifadə yasaqdır. Yalnız qurban verdikdən sonra təntənəli şəkildə şənlilik edilir və yasaq aradan qaldırılmış olur. Bizdə nübarı ailənin ağsaqqalına verirlər ki, bu da bir şəkildə həmin qurban vermənin türklərdə əcdad ruhu ilə əlaqəli olmasını göstərir.

Novruzdan sonra bitkini, təbiəti, taxılı və çörəyi simvolizə edən “Səməni”nin axar suya atılması da ilk məhsulun hamı ruhlara qurban verilmə şəkillərindən biridir.

İlk məhsulun qurban verilməsi ritualının bəzi elementləri türk xalqlarından biri olan çuvaşlarda qalmaqdadır. Burada ilk məhsul mərasim duası edilmədən yeyilmir.

Arxaik rituallardan biri də ayrıca olaraq ət qurbanı verməkdir. Bu ritual zamanı qurbanlıq heyvanın ətindən bir parça ocağa atılır. Altaylarda məişətə uyğun olan içkilərin sağ əlin şəhadət barmağı ilə ruhların şərəfinə çilənməsi adəti qalmaqdadır. Azərbaycanda qurbanlıq qoyunun qabaq qolunun aypara şəkilli qığırdağını (xəmmirçəy) kəsib niyyət duası edərək evin tavanına doğru üç dəfə atırlar. Əgər

qıgırdaq tavana yapışib qalarsa, bu niyyətin qəbul olacağıının əlamətidir.

Arxaik qurban rituallarından biri də ibtidai ovçuluq ənənəsi ilə bağlıdır. Bu Od qurbanıdır. Bu həm də “Nübar qurbanı” ilə sarmaşiq bir şəkildədir. Belə sarmaşiqliq qədim Hindistanın Veda dinində müşahidə olunur. Burada od tanrısı Aqni iki rolda çıxış edir: qurbanı göyə - tanrıya aparan vasitəçi və şəninə himnlər oxunan, qurbanlar verilən əsas tanrılardan biri kimi(17,593).

Sonralar atəşpərəstlik dinlərində (məzdəkizim, parsizm, iezidizm) od ilahi qüvvə kimi deyil, təmizləyici, arındırıcı qüvvə kimi çıxış edir. Amma odla arınma ideyası bir sıra dinlərə daxil olur. Hətta nə qədər qəribə görünsə, də orta əsrlərdə fanatiklərin odda özünü yandırmasında da arxaik ritual elementləri müşahidə olunur.

Bir sıra Sibir xalqlarında sağ heyvan qurban vermə adəti vardır. Qurbanlıq üçün seçilmiş ağ rəngli maral təsərrüfatda istifadə olunmur və ruhlara qurban edilərək azad edilir. Bu adət xantı, mansi, nens, selkup, evenk və başqa xalqlarda qalmaqdadır. Türk xalqlarından tualarda bu adət vardır. Altaylar, xakaslar, buryatlar tanrıya qurban dedikləri ağ rəngli atı sərbəst buraxırlar (17,593). Azərbaycan atalar sözündə sağ qurban vermənin izləri müşahidə olunur: “Balığı burax dəryaya, balıq bilməsə də xaliq bilər”. Burada ibtidai ovçuluq dövrünün arxaik qurban ritualı ilə dini təsəvvürlər sarmaşiq şəkildə özünü göstərir.

Qurbanı sağ vermək və onu sərbəst buraxmaq “günah keçisi” ilə də qismən izah oluna bilər. Bu motiv Bibliyanın “Əski çağırış”ında da (Lev.16:10) vardır. Bunun əsas mənası ondan ibarətdir ki, sərbəst buraxılan qurban həmin yerin

bütün günahlarını götürüb oradan uzaqlaşdırır və bir şəkildə arınmağa, təmizlənməyə xidmət etmiş olur. Bəzi xalqlarda hətta heyvanların ilahiləşdirilməsi inancı (məsələn, Hindistanda inəklər və ilanlar) da müşahidə olunur.

İ.Kafesoğluna görə, “bozqır türklərinin inanclarını üç əsas nöqtədə ümumiləşdirmək olar:

- a) Təbiət qüvvələrinə inanma;
- b) Əcdad kultu;
- c) Gök Tanrı” (22,42).

İbtidai dövrün xalq inanclarında bir çox tanrı adları təbiət qüvvələrini göstərir. Hind tanrılarında Aqni oddur, İndira ildırım və yağış ilahəsidir. Hind-İran mifologiyasında Frangrasiyan (Əfrasiyab) savaş tanrısıdır. Sanskritdəki Dyaus “parlaq səma” mənasındadır. Əski yunan tanrılarında Apollon günəş və gənclik, Afrodita bahar və eşq ilahəsidir. Qədim Misirdə Nil bərəkət tanrısının adıdır. Zərdüştdininin baş tanrısı Ahuramazdanın təmsilçisi oddur və s. (22,44).

Buradan çıxış edərək qurbanların da bunlara uyğun olaraq verildiyini müəyyənləşdirmək olar. Yəni:

- 1) Təbiət qüvvələrinə və ya təbiət ruhlarına verilən qurbanlar;
- 2) Əcdad ruhlarına verilən qurbanlar;
- 3) Tanrıya verilən qurbanlar.

Novruz bayramı ilə bağlı adətlərdə bu qurbanların izləri özlərini bu və ya başqa şəkildə göstərir:

Səmənini cücərdərək və sonra onu axar suya ataraq “nübar qurbani” veririk. Qeyd edək ki, Səmən və Zəmi eyni mənşəli anlayışlardır və məhsul və əkin hamı ruhlarıdır. Səmən bir sıra türk xalqlarındakı Saban (Saman=Səmən) ilə eyni termdir. Buna M.Kaşqarlının “Divan”ındakı savda rast

gəlirik “Sabanda sandırış bolsa...). Maraqlıdır ki, türkmənlər tonqala Saman otu (odu) deyirlər. Azərbaycanda qalmış Səməni Saban (səpin, əkin, taxıl və s.) mərasiminin (Saban toyunun-Sabantuyun) yalnız bir elemntidir. Digər elementləri isə Volqaboyu türklərində qalmaqdadır.

Yumurta döyüşmək və xoruz döyüşdürmək kimi adətlərdə də əski təbiət qüvvələrinə qurban vermənin izləri müşahidə olunur. Belə döyüşlərin səviyyələri müxtəlif ola bilər: quşlar səviyyəsində, heyvanlar səviyyəsində və insanlar səviyyəsində. Quşlar səviyyəsindəki döyüşü yumurta döyüşmə, xoruz döyüşdürmə kimi sonradan oyun və əyləncə xarakteri almış adətlər göstərməkdədir. İt boğuşdurmaq, qoç, öküz, dəvə və s. döyüşdürmək isə heyvan səviyyəsini göstərir. İnsan səviyyəsində bu güləşlə ifadə olunur. Romalıları Etrusklardan keçmiş qladiator oyunu da arxaik qurban ritualının insan səviyyəsini ifadə etməkdədir. İndi sakral mahiyyətini itirib profanlaşmış, oyun və əyləncəyə çevrilmiş bu adətlərin arxaik ritual semantikasını qurban verməkdir.

Türk inanc sisteminin əsas komponentlərindən biri olan əcdad (ata) kultu və onunla bağlı verilən qurbanın izlərinə Novruz adətlərində rast gəlirik. Bunun ən bariz forması məzar ziyarətləridir. İnanca görə ata öldükdən sonra onun ruhu övladlarını, qohumlarını və yaxınlarını qorumaqda davam edir. Qaynaqlara görə, Asya hunları hər ilin may ayının ortalarında atalara qurban verirlərmiş. Onlara görə, əcdad məzarları müqəddəs sayılmışdır. Avropa hun tarixində Atillanın ikinci Balkan səfərinin (447) səbəblərindən biri olaraq hun hökmdarı ailəsi qəbirlərinin Marqos (Belqrad yaxınlığında Dunay üzərində şəhər-qala) yepiskopu tərəfindən açılaraq qarət edilməsi göstərilir. Bənzər bir hadisə

də milad öncəsi 79-cu ildə hun hökmdarını moğol ohuanlarla savaşa sövq etmişdi.

Əski türklərdə əcdadlara mal və can qurbanları verilmişdir. Əski türklərdə ən böyük qurban bozqırlı türkün müqəddəs bir duyğu ilə sarıldığı atdır. Bir çox türk qəhrəmanları öldüyü zaman atları ilə birgə dəfn olunmuşdur. Digər heyvanlardan cinsi erkək olanlar qurban üçün daha uyğun sayılmışdır(22,50).

İnsan qurbanı verilməsi də hökmdar məzarlarından aydın olur. Belə ki, Atillanın ölümü münasibətilə bir çox adamların öldürülərək məzara qoyulmasını bildirən VI əsr tarixçisi Jordanesin qeydinə görə Göy türk xanlarının məzarları başında düşman orduları başçılarının qurban edilməsi kimi bir məlumat da bura əlavə edilə bilər(22,51). İnsan qurbanı vermək qədim dünyanın bir çox xalqlarında rastlanmaqdadır.

Qədim türklər ölmüş müqəddəslərə səcdə edər, onlara həyatlarının xüsusi günlərində və məqamlarında müraciət edirdilər. Belə təsəvvür olunur ki, ölümlərin ruhu göydə Tanrının yanında olur və dirilərin bütün hərəkətlərini görür, şəri pisləyir, xeyiri bəyənilir. Dirilərin xeyir əməllərindən ruhlar da xoşlanırlar. Başqırdlar ölümləri “Tösrö qolo” –“Tanrı qulu” adlandırırlar və ölümə də o dünyaya getmək deyirlər: “Asılına qayttı” (əslinə qayıtdı, başlanğıcına qayıtdı, Tanrıya qayıtdı) və ya “ete qat kikkö kitköndör”-göyün yeddinci qatına getdi- deyilir.

Başqırdlarda batırların(pəhləvanların) ənənəvi mərasim (yola) güləşi zamanı əcdad ruhların müraciət olunur:”Ey mənim atam, ey mənim Tuyış atamın ruhu, mənə yardım et”. Ona görə də “Yola küreşe” (mərasim güləşi) müqəddəs

mahiyyət daşıyır və onda qaydaları pozmaq yolunu pozmaqdır və suçdur. Gülüş zamanı yasağı pozanları öldüyü zaman günahkarlara aid qəbiristanlıqda dəfn edirlər. Əcdada sitayiş etmək və ona müracət etmək etnosun ruhi yenilənməsi və möhkəmlənməsi qaynaqlarından biridir. Əcdad kultu, onların ruhlarına hörmət etmək insanların şüurunda dünyanı, kainatı bütövləşdirir və bununla da bu dünyadakı və o dünyadakı həyatın sonsuzluğunu, ritm və ölçü kateqoriyalarını dərk etməyə kömək edir. Əcdadlarımız Tanrı inancında mənəvi sabitliyin dəyərini dərk edərək bu inanc vasitəsilə həyat fəlsəfələrini təmin etmiş, böyüyünə sayğı, kiçiyinə qayğı göstərərək ruhi qidasını uca Tanrıdan və müqəddəs saydığı əcdad ruhlarından almışdır.

Müasir mədəniyyətdə də əcdad ruhları ən əziz günlərdə ziyarət edilir, onlarla təmas, ünsiyyət yaradılır. Novruz bayramında bayram axşamı evlər işıqlandırılmalı və qapılar bağlanmamalıdır. Çünki belə günlərdə əcdad ruhları öz yaxınlarını ziyarət edər, onların yaxşı yaşadığını, əminamanlığı, mehribanlığı, bolluq və rifahı görüb sevinirlər. Belə olduğu zaman əcdadların ruhları şad olur.

Türk inanc sistemində Tanrıçılığın xüsusi mövqeyi vardır(23;24;25;26;27;28;31və b.). Din kimi mövcudluğu milad öncəsi V əsrə aid edilən Gök Tanrı Asya hunlarında tək ulu varlığı təmsil etmişdir. Ancaq sonrakı dövrlərdə günəş, ay, ulduz kultları da müşahidə olunur. Hun hökmdarı hər səhər doğan günəşə və gecə bədirlənmiş aya təzim edərmiş(22,60).

M. Eliade türk icmalarında qurban vermə törənlərində şamanın heç bir vəzifə tutmadığını, bunun ancaq müasir dövrümüzdə torpaq və bərəkət ilə bağlı “Bay Ülgen”ə verilən

qurbana aid olduğunu bildirir. At qurbanı mövzusunda şamana düşən rolun son zamanlarda göründüyü isə V. Köppers tərəfindən təsbit edilmişdir (22,58).

Qüdrətli əcdadların hamı ruhuna kamlar (şamanlar) da müraciət edir. Bu zaman magik xarakterli mərasim mətni Xarnau söylənir. Bu janr, qeyd etdiyimiz kimi, magik məzmunlu, sakral mahiyyətlidir, müxtəlif təbii qüvvələrə, heyvanlar aləminə müraciətlə oxunur: Ruhumun əmrilə Qorqudun qəlbilə Tülke ata sağaltdın

Sağaltsan mən burdayam! Başqırdlarda Tulrı, Sukak ata, Kuzkurta, Karmkuta kimi müxtəlif hamı ruhlar vardır. Onların hamısı insanlarla səma arasında əlaqə yaradır və onları qoruyurlar. Bayram günləri onlar yerə enir və insanlara baş çəkirlər. Azərbaycanlılarda insanları onların hamı ruhları olan Qaraçuxalar qoruyurlar. Bayram günlərində Qaraçuxalar ayaq üstə olur və bütün günü yatmazlar. Bununla da bayramın nikbin ovqatda davam etməsinə ruhi bir dəstək vermiş olurlar.

Altay kamlarının ritual duasında Tenqriyə “Göylərin böyük atası Tenqri xan” deyərək müraciət olunur(24). Tenqri inancının da başlanğıcında dual sistemin mövcudluğunu ehtimal etmək olar. Bu xüsusilə Tenq-er (Tenqri) və Tenq-qiz (Tenqiz) adlarında özünü göstərir. Oğuzların ilkin tanrı panteonunda 6 (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) tanrıdan biri də Tenqizdir. Əgər Tenq eri Günəş kişi kimi anlasaq, o zaman Tenq-qizi de Günəş qadın kimi başa düşməliyik. Günəşə müraciətlə oxunan “saçlı qız” ifadəsi də bunu göstərir. Amma bu daha sonra vahid Tanrı ideyasında birləşmişdir. Tanrıçılıq duasının əlimizdə olan mətnləri islamın müqəddəs kitabındakı ayələrlə səsleşməkdədir:

Ey Tösrem! =Ey Tanrı!

Ber erzölö yuqəıs = Bir yerdə yoxsan,
Bar erzölö barəıs! = Hər yerdə varsan!
Hinnön yarzam, = Səndən yardım,
Hinnön Fərman! = Səndən fərman!

Bu sabit formullar Tanrıya müraciətlə, yalvarışla Tanrıya qurban vermə mərasimində iştirakçılar tərəfindən söylənir. Belə dualar eyni zamanda bir işə başlayanda, uzaq səfərə çıxanda və həftənin xüsusi günlərində və ya ümumiyyətlə, Allahadan bir şey diləyəndə edilir:

Ey, Tösre tönqölöm!! =Ey Tanrı böyük!
Barəıs! =Varsan! Berəes! =Birsən!
Tisdöşes vö= Tayın yox.
Oqşaşın yuq! =Oxşarın yox.
Ni boyorəas bula,=Nə buyursan olar.
Boyorəmas yuq! =Buyurmadığın yox!

Türk xalqlarında Tanrı ilə yanaşı bəzi bölgələrdə Xuda deyilişi ilə də rastlaşırıq. Məsələn, Başqırdistanın bəzi rayonlarında (Çişmin, Urşak, Çermasan, Karmasan) Xuda adı saxlanmaqdadır. Başqırdca buna kişi tanrı-Əot, Qot, qadın tanrı-Mada deyilir. Qerman xalqlarında, məsələn, ingilislərdə God-tanrı (almanlarda-Gott), Mother-ana (almanlarda – Mitter). Burada qoşa ilahi varlıq Əot/Qot və Mada/Maza ilə qarşılaşırıq. Ehtimal edilir ki, bu inanc sisteminin kökləri Tanrıçılıqdan da daha öncəki inanc sistemlərinə aiddir.

Tölöqemdes barın bir! =Diləyimin hamısını ver!
Dişömbə kinindö= Düşənbə günündə
Bönqömbör tıunqan kinindö.= Peyqəmbər doğulan gündə
Hinnön əorayım, =Səndən istəyirəm
İxlas yalbaram.= Səmimiyyətlə yalvarıram,
Hinnön əorayım.= Səndən istəyirəm

Ey, Xozayım! Ey, Tösrem! =Ey Xudam! Ey Tanrım!
İzqe sönqöttö,= Xeyirli saatda dualarımı
Qabul it!=Qəbul et!

Bu mərasim duası mətnində ərəb və fars sözlərinin işlənməsindən də göründüyü kimi o İslam dönəmində dəyişikliyə uğramış və İslami bir mahiyyət qazanmışdır.

Ayrıca olaraq Xuda inancının izləri yaz mövsümü ilə bağlı mərasimlərdə müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan folklorunda saxlanmış “Qodu-qodu” mərasimi Xudaya veilən qurbanla bağlı mərasimin bəzi ünsürlərini təsəvvür etməyə imkan verir:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan keçəndə
Qırmızı gün gördünmü?

Bizcə Qodu Xuda inancı ilə bağlıdır və onun şərəfinə keçirilən mərasimdə onun rəmzi və xalq deylişi ilə ifadəsidir. Qodunun (Xudanın) da günlə (Günəşlə) əlaqəli olması bu inanca da astral kultların, xüsusilə də, günəş kultunun mövcudluğunu göstərir. Bu mənada “Günəşi çağırma” arxaik ritualının “Tanq Tenqri” və “Qodu-qodu” variantları arasında müqayisələr aparmaq mümkündür. “Tanq Tenqri” ritualının izləri VI-VIII əsrlərə aid əski yazılı mətnlərində (33;35;36;40 və b.) qalmaqdadır:

Tanq Tenqri kelti!
Tanq Tenqri kelti!
Tanq Tenqri özü kelti!

Tanq Tenqri ritualında olduğu kimi, Qot (Xoda) mərasimi də tonqal ətrafında toplaşaraq, əlləri göyə açaraq, yalvarış və dua etməklə keçirilir.

Başqırdlarda müşahidə olunan inanc sistemində əsas yeri Tenqri tutmaqdadır. Bunu “Allanı da Tösreə bar” (Allahın da Tanrısı var) deyimi də göstərməkdədir. “Qot”un ondan daha öncəki inanc sistemi olduğu və ya onunla paralel mövcud olduğunu ehtimal etmək olar, Amma bu hipotetik bir mülahizədir. Bizə görə tanrıçılıqda xüsusi sakral element olan Kut/Qut universali xarakterli Qotla ələqəli ola bilər. Tanrıçılıqda “Kut”u Tanrı verir və suç işləndiyi zaman, törə pozulanda, tabuya əməl edilməyəndə, yasaqlara riayət etməyəndə və s.negativ hərəkətlər baş verdikdə yenə də Tanrı alır. Kutdan məhrum olan adam uğursuz adamdır, onun başına hər cür bəlalar gələ bilər. Çünki onu qoruyan sakral mahiyyət “Kut” yoxdur. Bəzi şaman rituallarında qurban vermə yolu ilə “Kut”u bərpa edirlər.Bütün hallarda qurbanlar Tanrı adına verilir və qurban mərasimləri Tanrı adına keçirilir. Ona görə də bayramlarda “Kutlu olsun!” alqışı söylənilir(İndi biz “Mübarək olsun” deyiriki ki, bu da bərəkətli, ruzili olsun deməkdir). Bu bayramın sakral mahiyyət qazanmasına göstərilən sosial dəstəkdir. Bayramın da əsas vəzifəsi cəmiyyətdə sosial-mənəvi və ruhi-psixoloji harmoniyanı təmin etmək, nikbin ovqat yaratmaq və keçmiş mənəvi dəyərləri səfərbər etməklə gələcəyə olan inamı daha da artırmaqdır.

Azərbaycanlıların Novruz bayramlarında Tanrıçılıqdan gələn bir sıra elementlər işlənərkədir. Buradakı Tonqal zərdüştlıkdən də öncə Tanrıya qurban vermə mərasimi və ya arxaik ritualıdır. Əsas komponenti Günəş kultu olan bu arxaik ritual Tanrıçılıq, Zərdüştlıq və İslam dinlərinin müəyyən təsirlərinə məruz qalsa da öz mərasim mühafizəkarlığını itirməmişdir.

Novruz bayramının ritual əsaslarının təhlilindən gəldiyimiz qənaətlərə görə o nə zərdüştliklə, nə də islam dini ilə əlaqəli deyil. Çünki burada müşahidə olunan arxaik ritual elementləri şaman, buddist, xristian və müsəlman türklərin mövsümlə bağlı icra etdikləri ortaq rituallardır.

Novruzun tərkibində əfsanəvi “Cəşni-Cəmşid” və zərdüştliklə bağlı “Cəşni Hörmüz” elementləri bayram simvolikası səviyyəsində (məsələn, şirniyyat və bəzi yeməklər) müşahidə olunur. Bu da olduqca təbiidir. Çünki Novruz rəsmi bayram olduğu üçün mədəniyyət rəngarəngliyi onda cəmlənərək müəyyən mənada səfərbər olmuşdur. Belə bir mədəni səfərbərlik həmişə mərkəzi bayram mərasiminin üzərinə düşür. Amma, bütün bu mürəkkəb proseslər Novruzun türklərə aid olan arxaik ritual əsaslarını sarsıtmamışdır.

NOVRUZQABAĞI MƏRASIMLƏR:ÇİLƏLƏR VƏ ÇƏRŞƏNBƏLƏR

Azərbaycan folklorşünaslığında ən az öyrənilən sahələrlədən biri də Novruz bayramı öncəsi qeyd olunan çərşənbələrdir.Çərşənbələrlə bağlı problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Çərşənbə adının mənası.
2. Çərşənbənin mənşəyi.
3. Çərşənbənin ritual kompleksi.

Eyni zamanda çərşənbələrin təqvim kimi əsaslarının araşdırılmasına da ciddi ehtiyac vardır. Çünki çərşənbə mərasimlərinin də ritual əsası onun təqvimdəki yeri və mənası ilə əlaqəlidir.Çərşənbələrin hansı təqvim olması haqqında folklorşünaslığımızda aydın bir fikir yoxdur. Bunun əvəzində çərşənbələrin təqvim xarakterini açmaq üçün heç bir elmi əsas yaratmayan və xalq təqvimi ilə bağlı olmayan məhəlli adların müxtəlif variantlarından bəhs olunur.Məsələn, Novruza bir ay qalmış qeyd olunan 4 ilaxır çərşənbədən birincinə “birinci çərşənbə”, “yalançı çərşənbə”, “əzəl çərşənbə”, “su çərşənbəsi”, ikincisinə “ikinci çərşənbə”, “xəbərçi çərşənbə”, “üskü çərşənbə”, “od çərşənbə”, üçüncüsünə “üçüncü çərşənbə”, “ölü çərşənbə” (məzar ziyarətinə görə), “yel çərşənbə”, dördüncüsünə “axır çərşənbə”, “ilaxır çərşənbə”, “torpaq çərşənbə” və s. deyilir.Məsələn, Şuşada birinci çərşənbədən öncəki çərşənbəyə yalançı çərşənbə, digər dörd ilaxır çərşənbələrə isə “birinci tək”, “ikinci tək”, “üçüncü tək”, “dördüncü tək” və “axırıncı tək” deyilmişdir. Bunların sayını artırmaq olar. Amma buradakı yerli adlandırmalar nə adın, nə də təqvimin mənasını aydınlaşdırır.

Novruz adının mənasının “yeni gün” olduğunu bilirik.Çərşənbənin isə bu qədər aydın izahı yoxdur. Çərşənbənin “çəhar şənbə” sözündən olduğunu nəzərə alsaq onu “dörd şənbə” və ya “dördüncü şənbə” kimi hərfi tərcümə etmək olar.Amma bu bizə aydın bir məlumat vermir.İndi İranda işlənən hicri təqvinmin həftə adlarına diqqət etsək orada “şənbə” sözünün sıx şəkildə işləndiyini görürük: yekşənbə, doşənbə, seşənbə, çəharşənbə, pəncşənbə, şənbə, come.Milad təqviminə görə buradakı “çümə” “beşinci gün”, “yekşənbə” “bazar günü”, “çəharşənbə” isə “üçüncü gün”dür. Bu Azərbaycanda işlənən həftə adlarında “çərşənbə”dir.

“Çəharşənbə” sözündəki “çəhar” 4-dür. “Şənbə”nin mənası isə aydın deyil.Amma bunun qədim bir substrat olduğu müşahidə edilməkdədir.Bu Şərqdə istifadə olunmuş qədim təqvimlərdən biridir və bu təqvimin əlamətdar günü “şənbə”dir.Bunun sami xalqlarında “Şəbbat” forması qalmaqdadır.Slavyanlarda “Subbota”nın da eyni yerdən qaynaqlandığını düşünmək olar.Ola bilər ki, bu altıgünlük “həftə”nin altıncı və ya istirahət günü olmuşdur.Yaxın əsrlərə qədər Rusiyada beşgünlük “həftə”nin olduğu da tarixi faktır.

“Şəbbat”ın şənbə şəklində iran xalqlarında və türklərdə işlənməsi mümkündür.Yəhudilərdə “Şəbbat” indi də qeyd olunur.”Şəbbat”ın İudaizmlə bağlı dini bir mənası vardır. Ola bilər ki, İslam öncəsi Xəzər xaqanlığının əhalisinin İudaizm dininə mənsub olması sonralar da bu xalqların təqvimində öz izlərini saxlamışdır.Amma biz “Şənbə”ni altıncı günü deyil, “dörd şənbə” adı ilə ikinci gündən üçüncü günə keçən axşam qeyd edirik. Görünür burada bir neçə təvim kəsişməsi vardır.Bizim də 11-19-cu əsrlər boyunca işlətdiyimiz hicri təqvimi, 20-ci əsrdən işlətdiyimiz miladi təqvimi ilə yanaşı

iudaizm dövründə işlənmiş təqvim də bu və ya digər şəkildə burada özünü göstərir. İudaizmdən keçən “Şabbat”, Xristianlıq və İslam mühitində ikinci plana keçir. Xristian slavyanlar “Subbota”-nı deyil, daha çox xristian mahiyyəti daşıyan və İsus Xristosla bağlı olan “Dirilməni”(voskriseniya), müsəlmanlar isə “Şənbə”-ni və ya “Çərşənbə”-ni deyil, islami həmrəylik nümayiş etdirən “Cümə”-ni qeyd edirlər. Bununla yanaşı “çərşənbə”-nin mübarək gün olması ilə bağlı ənənə də unudulmamışdır.

Şənbənin altıncı gün olduğunu bilirik. Bu da dünyanın altı gündə yaradıldığı və ən sonda insanın yaradıldığı haqqında dini bilgilərlə əlaqəli görünür. Dünyanın altı gündə yaradılması “Şənbə”-ni, dünyanı yaradan dörd ünsürün (su(ab), od(atəş), hava(bad), torpaq(xak)) də hər birinin bir “şənbəlik” həftə sistemində yaradılması da “Çərşənbə”-ni (dörd şənbə) müqəddəsləşdirir. İstər ilkin kosmoqoniya kimi, istər xalq təqvimi kimi, istərsə də dini bilgi kimi bu özünü doğruldur. Amma, bu yenə də “Şənbə”-nin xalq inanclarında hami ruh və ya başqa bir kult elemnti ilə bağlı olmasını və onun arxaik ritual əsaslarının mövcudluğunu istisna etmir.

Novruzun gəlişi - əmək mövsümünü başlaması demək idi. Bu insanları sevindirirdi. Bu baxımdan da onlar qoyun – quzunun yaza salamat çıxarılması, südün, ətin, yağın, pendirin bol olması üçün müxtəlif nəğmələr yaratmışdır. Novruzqabağı nəğmələr adı ilə tanınan həmin nəğmələr üç yerə ayrılır. Çillə nəğmələri, ilaxır çərşənbə nəğmələri, bayram məişəti nəğmələri(61,255).

Novruza hələ 90 gün qalmış, yəni qışın böyük çillənin girməsiylə bağlı çillə şənlikləri keçirilər və müxtəlif nəğmələr oxunardı. Bəzi bölgələrdə həmin nümunələrə “Çilləkəsdı”,

“Çillə” və ya “Çillədən çıxma” nəğmələrində deyilərdi. Erkən düşüncədə qış çillələrə və boz aya bölünür. Təsəvvürdə, qışın bir çox obrazlarına müxtəlif münasibətlər ifadə edilir. Bu xüsusüyyət çillə nəğmələrində də özünü göstərir. Məsələn, “Gülüm gəl” nəğməsində qar ağ örpək şəklində təənnüm edilir:

Ağ örpəyim tülüm gəl,
Ay ağ gülüm, gülüm gəl.
Əkinimin yorğanı,
Qara kəlin dərmanı
Ağ örpəyim tülüm gəl,
Ay ağ gülüm, gülüm gəl.

Gülüm bir sıra mərasim nəğmələrdə alt qatda saxlanan bədii obrazdır ki, o insanlara bolluq bərəkət gətirir. Başqa bir çillə nəğməsində onun funksiyaları açıqlanır:

Gecə yarı gəlinbacı
Cik – cikkə cikkələndi
Cikə çəkib hikkələndi
Qorxu duydu qəsdimə,
Qılınc çəkdi üstümə
Od – ocağımı söndürdü
Üzün məndən döndürdü.
Gülüm gəldi kösöyləri oddadı
Gülüm gəldi, ocağımı xoddadı.

Çillələrlə bağlı nəğmələrdə çillə dövründəki hava, saxtanın artması insanla onun qarşılıqlı əlaqəsində nəzərə çatdırılır. Çillə şəxsləndirilir, onun boybuxunu, gücü hikkəsi, və ümumilikdə daxili aləmi barədə söz açılır. Mərasim nəğmələrində böyük çillə xoş sədalıdır. İnsana o qədərdə ziyan vurmur:

«...» (58, 74).

«...» (60).

Novruzqabağı nəğmələrin ikinci qrupunu çərşənbələrlə bağlı ritual və mərasim nəğmələri təşkil edir. Yeni ilin, yeni günün – novruzun gəlişinə ən azı dörd həftə əvvəldən hazırlıq görülür. Bu həftələr belə adlanır: 1) Su çərşənbəsi, 2) Od çərşənbəsi, 3) Yel çərşənbəsi, 4) Torpaq çərşənbəsi.

M.H.Təhmasib çərşənbələrlə bağlı müşahidələrini belə aydınlaşdırır:

□□□□ □□ □□□□□□□□□□
□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□
□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□□□
□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□ □□□□□□
□□□□, □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□
□□□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□.
□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□ «□□□□ □□□□»,
□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□»,
□□□□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□. □□ □□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□
□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□
□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□
□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□
□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□□□
□□□□□□ □□□□□□□□□□, □□□□□□ □□ □□□□□□
□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□
□□□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ (57, 94).

□□□□□ □□□□□□ □□□□□, «□□□□□-□□□□□»
□□□□ □□□□ □□□□□□□□□□□ □□□□ □□□□
□□□□□□□.

□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□, □□ □□□□ □□
□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□ □□□□□ □□□
□□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□
□□□□□□ □□□□□, □□□□□□□ □□□ □□□□□□□□
□□□□ □□□□ □□□□□□□□□□□□□□, □□□□ □□□□□□□□
□□□□ □□□□□□, □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□
□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□. □□□□□□
□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□
□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□

Novruz ulu əcdadlarımızın əski bayramlarından olmuş insan həyat verən dörd ünsürün – suyun, odun, yelin, torpağın isinməsi, dirilməsi istəyi ilə bağlı yaranmışdır. Əski inamlara görə insan fayda verməyən ölü hesab edilirdi. Məhz bu mənada torpağın məhsul verməsini dayandırması, onun donması, insanın həyat nemətlərindən məhrum olması kimi dərk edilirdi(62,7).

Tədarük üçün yığılan azuqə ehtiyatı tükəndikcə insanda torpağı oyatma, əkəmk, becərmək arzusu artırdı torpaq isə birdən – birə oyanmırdı. Onun oyanması üçün su, istilik, hava lazım idi. Elə bu istəklə bağlı bu dörd ünsürün birləşməsindən xalq özünün zəngin adət - ənənə etiqad və ayinlərini yaratmışdır və bu çərşənbələri kütləvi şənliklərlə qey etmişlər.

Su çərşənbəsi boz ayın dörd müqəddəs çərşənbəsinin ilkidir. Xalq arasında o, “əvvəl çərşənbə”, “gözəl çərşənbə”, “sular novruzunu”, “gül çərşənbə” kimi də tanınır. Su çərşənbəsi suya tapınma inamı ilə bağlıdır. Özündə suyun müqəddəsliyini, insanların həyatında onun əvəzsiz rolunu tanıtmaq məqsədilə bayram edilir. Su çərşənbəsi günü qabların suyunu təzələmək, xəstələrə bulaq suyu vermək, axan su üzərindən atlanmaq, yuyunub arınmaq, paltarları axar suda suya çəkmək düşərli hesab olunur. Suyun müqəddəsliyi, murdar götürməməsi, axan suyun saflığı, insanlara ən doğma sirri belə suya danışmaq inamını yaratmışdır. Qorxulu yuxularında suya danışılması ilə insanı izləyən qəzaların dəf olunması inamı, türk mifoloji mətnlərin əsasını təşkil edir. Əzəli inamlarda su sağlamlığın mənbəyi idi. Su çərşənbəsi günü təzə sudan keçənlər, azar bezarını ona verənlər il boyu xəstəliklərdən azad olardılar. Həmin gün su üzərində bir sıra ayinlər icra edilərdi.

İnsanlar ağırlıqlarını tökmək üçün bu çərşənbədə - təmiz suda yuyunurlar. Başından, sağ-sol çiyinlərindən üç dolça suyu töküb, sonrada yeddi qaşiq təmiz suda qaynadılmış üzərrik suyunu başına, boynuna, sağ-sol çiyinlərinə, üz-gözünə çiləyib deyir:

Ağırlığım uğurluğum
Dağlara, daşlara,
Göydən uçan quşlara,
Çayda üzən yaşılbaşlara,
Namərd yoldaşlara
mənlə çinməyən sirdaşlara
Barsız – bəhrəsiz ağaclarla
Sonsuz dul arvadlara
Balağı battaq arvadlara,
Dabanı çatdaq qarılara (63,10).

Təmiz suda çimib saflaşdıqdan sonra bütün ailə üzvləri şam süfrəsinə əyləşirlər. Şam süfrəsi qurtardıqdan sonra açıq havaya çıxılır. Axar su başına gedirb üç dəfə axar su ustundən hoppanıb ağırlığını tökür oxuyurlar:

Sular axar burular,
Can gülüm cancan!
Axıb – axıb durular,
Can gülüm can – can!
Baharın novruz günündə
Can gülüm can – can!(5,10).

Suyun mifik düşüncədə, praktik həyatda dəyəri, onun müqəddəsliyi ilə əlaqədar el arasında birbirindən mənalı, məqamlı ata deyimləri, alqış – duaları, qarğışları, bəd duaları, falları vardır. Bu atalar sözü və məsəllərdə, hətta sadə tapmacalarda belə minlərlə inam etiqad, adət, ənənə izləri qalır.

İnanclar:

İlk çərşənbədən başlayaraq qonşuya axşamcağı ələk, maya od verilməz. Zərurət olanda istəyə gələnin başınnan örpəyini götürüb sonra verərdilər.

Su çərşənbəsində yas yerinə, hüsrə, qəbirüstə getməz evi əvvəlcə təmizləyərlər. Çünki çərşənbədə evə süpürgə çəkmək olmaz(64,161).

Ata deyimləri:

“Suda boğulan ağlamaqla yox,çapalamaqla xeyir tapar.

Suyun lal axanı,adamın yerə baxanı.

Su bir yerdə qalanda iylənər.

Su axdığı yerdən bir də axar.

Suda boğulan saman çöpündən yapışar.

Su bardağı suda sınar.

Su murdarlıq götürməz”(62,16).

İnanclar:

“Süfrəyə su dağılması aydınlıqdı.

Su içən adamı qəfil vurmazlar.

Su içən adamı danışdırmazlar.

Lal axan sudan keçməzlər.

Yuxuda su görmək aydınlıqdı.

Səfərə çıxan adamın arxasınca su atarlar.

Odu su ilə söndürmək günahdır(62,16).”

Su türkçəarələri:

Su çərşənbəsində övladı olmayan qadının başından qırxaçar camdan su töksən övladı olar.

Su çərşənbəsində qorxan adamın başından üç dəfə sağdan, üç dəfə soldan su yüksən qorxusu keçər.

Su çərşənbəsində qorxan adama qorxduğu yerdə su içirdərlər(62,17).

Alqışlar: “Kiabi Dədə - Qorqud” dastanlarında su ilə bağlı deyimlər alqış, qarğış dualarına rast gəlirik:

Qamən axan görglü suyun qurumasın!(65,30)

Qara başım qurban olsun ,suyum, sana!(65,69).

Soyuq – soyuq içət olsun gəlinciyim!

Qara dağın yüksəyi ol, qanlı suyun daşqını ol(65,80).

Suyla bağlı tapmacalar:

Ay gedər ha il gedər

gecə gündüz yol gedər (su)

Yer altında gümüş kəmər (su)

Gedər – gedər gözü yox

Yorğa gedər tozu yox (su)

Od Çərşənbəsi ilaxır çərşənbələrin ikincisidir. Buna xalq arasında “üsgü çərşənbə”, “üskü gecəsi”, “ikinci çərşənbə” və yaxud “addı çərşənbə” də deyilir. Od müqəddəs hesab edilirdi. Çox qədim keçmişdə yeni anadan olmuş uşağı odun başına dolandırmaqla paklar ancaq bundan sonra ananın qucağına verərdilər. Bu yolla paklaşmamış uşaq murdar hesab edilər, buna görə də ana onu rahatlıqla qucağına ala bilməzmiş. Bu inamın və buna əsaslanan xüsusi mərasimin çox aydın izi bugün də “Çevir ocağa, al qucağa” kimi atalar sözlərində yaşamaqdadır(57).

Od çərşənbəsi əski görüşlərlə bağlı olub günəşə, oda, odu qoruyub saxlamaq inamına, tapınma ilə əlaqədar yaranmışdır. Zərdüşt görüşlərindən hələ çox – çox əvvəl

insanlar təbiəti canlandıran, yeri isidən günəşi, onun yerdəki rəmzi olan odu təsəvvürlərində rəmzləşdirmişdir. Belə bir etiqaad yaranmışdır ki, insanlar günəşi və odu nə qədər əzizləsələr, oxşasalar təbiət o qədər isinər, insanlara xəşbəxtlik gətirər.

Ata deyimləri:

Od imandandır.

Od qalar köz olar, qız qalar söz olar.

Od qalayıb oda düşmüşük.

Odlu zarafat eyləyən ağlar qalar.

Od yanar yerdən tüstü çıxar.

Od olan özünü yandırar.

Od eyləyəni fəlak eyləyə bilməz.

Oda pənah aparanın ocağı sönməz(62,21).

İnanclar:

Od çərşənbəsində ocaqdan od verməzlər.

Od çərşənbəsində ağlayan ağacı kəsən sonsuz qalar.

Od çərşənbəsində ocağı boş qoymazlar.

Od girsli olarsa uzaqdan qonağın gələcək.

Ocağa yanaşanda salam verərlər.

Odu gecə hirs eləməsi yaxşı əlamət deyil.

Ocaqda kül titrəyəndə od xeyrə oynayır deyirlər. Odun ailədə bir körpə dünyaya gətirəvəyinə inanırlar(62,22).

Alqışlar:

Ocağın odlu olsun,qazanın qaynar.

Ocağın bərəkətli olsun.

Ocağın nurlu olsun.

Ocağın odlu olsun.

Ocağına nur çilənsin.

Ocağın qaralması.
Ocağın saçlı olsun.

Qarqışlar:

Oda düşəsən.
Od ocaq tapmayasan.
Oddan söndürənin olmasın.
Od ocağa həsrət qalasan.
Ocağın qalanmasın.
Ocağın qazan görməsin.
Ocağın ağlar qalsın.

Tapmacalar:

Evdən - evə qızıl yaylıq (od)

Yel çərşənbəsi ilaxır çərşənbənin üçüncüsüdür. O, xalq arasında “Külək oyadan çərşənbə ” “Küləkli çərşənbə”, “Yelli çərşənbə” adı ilə tanınır. Yel çərşənbəsində külək öz istiqamətini bir neçə dəfə dəyişir. Deyərlər ki, küləyin gün ərzində bu qədər istiqamətini dəyişməsi havanın təmizlənməsinə işarədir.

İnanca görə Yel Tanrı tərəfindən göndərilən qüdrətli gücdür. Bu güc bəzən insanlara kömək edər, bəzən də onları cəzalandırır. Quranda da tanrıların əmrilə küləyin əsdiyi çayları, dənizləri köpüklədiyi bu köpükdən bəşəriyyəti yaratdığına inanılır(66,176).

Atalar sözləri:

Yel əsməyincə yarpaq tərənəmz
Yelə tükürsən öz üstünə qayıdar
Yel qayadan nə aparar?
Yelnən gələn selnən gedər, yelnən gələn gülnən gedər

Yel əsib qoz tökülüb
Yel aparadığını qaytarmaz
Yellə dost olan yellənə - yellənə qalar(62,35).

Tapmacalar:

Nə əli var nə ayağı,
Dağdır dəli sayağı
Şıqhaşırıq açır qapı (yel)

Hər yan ələk – vələkdir,
İsti tamam kələkdir
Dəyirmanə can verər
Xırmənə də gərəkdir(62,39). (yel)

İnanclar:

Yel çərşənbəsi gecəsi söyüd ağacının altına keçib niyyət elə və yel babanı çağır. Əgər yel baba sənin səsinə eşidib əssə və söyüdün budaqlarını ağaca toxutsa diləyin yerinə yetər.

Yeli əsdirəni söyməzlər.

Torpaq ən sonuncu çərşənbəmizdir. Bu son çərşənbəmiz uşaqlar üçün daha maraqlı və əyləncəli keçir. Torpaq təbiətin insanlara bəxş etdiyi ən qiymətli nemətlərindəndir. Bu çərşənbənin “torpaq - çillə - beçə çərşənbəsi ” də adlandırılır. Bundan başqa bu çərşənbə xalq arasında “ilaxır çərşənbə”, “torpaq çərşənbəsi”, “çərşənbə - suri” adları ilə də tanınır. Məlum olduğu kimi sonuncu çərşənbədə nəhayət torpaq oyanır. Bununla da torpaq artıq əkinə hazır vəziyyətdə olur. İlin axır çərşənbəsi ilin ən əziz günlərindəndir. Axır çərşənbənin axşam şənlikləri daha gur keçirilir. Üzərlik

yandırılır, tonqallar yandırılır, bacalardan torblalar sallanır, qulaq falına çıxılır, papaq atılır, yumurta döyüşdürülür.

Axır çərşənbə gününün başlıca özəlliyi ondan ibarətdir ki, qəbir üstünə gedilər,ölülərin ruhuna quran oxunar, dua edilər. Azərbaycan türklərində bir adət də budur ki, həmin çərşənbə axşamında od üstündən yeddi dəfə o yan – bu yana atılar, bununla da adamlar köhnə ilin azar - bezarını, dərtdən bələlərini özlərindən qovub təzə ilə sağlam canla qədəm qoyacaqlarına, gələcək azar - bezardan qorunacaqlarına inanırlar(67).

İnanclar:

Axır çərşənbə günü axşam çağları qonşuların qapısını sakitcə pusurlar. Qapıya yaxınlaşarkən eşidilən ilk sözü və ya bir neçə sözü yozub, bəxt haqqında müəyyən mülahizələr söyləyirlər. Məsələn, ilk eşidilən sözlər “ışığı yandır”, “yaxşı olacaq” və.s olarsa hər şeyin yaxşı olacağı guman edilir. Əksinə, “söndür”, “viran qalsın” və.s kimi sözlər eşidiləndə pis tərəfə yozulur(68).

Axır çərşənbə gecəsində bir tərəfinə qırmızı o biri tərəfinə qara qələm qoyulmuş yumurtanın axar suyun qırağında gizlədirlər. Niyətin baş tutacağına yumurtanın üstünə qırmızı, baş tutmayacağına qara xətdəkilər – deyərlər.

Axır çərşənbə gecəsində kasaya bir az su töküüb içərisinə bir ucuna pambıq dolanmış iki iynə salırlar əgər iynələr yaxınlaşarsa, ürəyində niyyət tutan adam tezliklə öz sevgilisinə qovuşacaqdır deyərlər.

Axır çərşənbə gecəsində almanın qabıqlarını qırmamaq şərtilə bütöv soyub yeyirsən. Güzgünü həmin qabıqlarla biryerdə başının altına qoyub yatsan qismətinə çıxacaq adamı görərsən – deyərlər

Axır çərşənbə gecəsində iki dolça götürüb xəlvətsə birini marşırılaysan dolçaların ikisində bir uşağa verib suya göndərisən. Ürəyində tutduğun marşıladiğın qab dolu gələrsə niyyətinə çatarsan - deyərlər

Axır çərşənbə gecəsində qızlar arxası qapıya sarı durub, ayaqqabı tayı atarlar. Ayaqqabının burnu qapıya tərəf düşərsə, onu atan qız tezliklə ərə gedər – deyərlər

Axır çərşənə gecəsi hamıdan xəlvət bişirdiyin duzlu kökəni yeyib yatırsan. Həmin gecə yuxuda susayanda, qismətin olacaq oğlan sənə su verər – deyərlər(69,19).

□□□□□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□
□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□.

□□□□□□ □□□□□□
□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□□, □
□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□□ –

□□□□□□□□□□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□□□
□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□□;

□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□
□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□, –

«□□□□□□»□□□□ □□□□□□□□□□ □□, □□□□□□□□□□
□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□, □□□□□□□□ □□ □□□□□□□□□□
□□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□.

□.□.□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□, □□□□□□ □□□□
□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□ □□□□□□
□□□□□□□□, □□□□-□□□□□□□□ □□□□ □□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□
□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□□, □□□□□ □□□□□□□□
□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□ □□□ □□□□□□□□, □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□
□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□
□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□ □. □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□, □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□ □□□□□□□□ □□□□□□□.

□□□ □□□, □□□□, □□□□,

□□□□□□ □□□ □□□ □□□ – nümunəsi də bunu göstərir.

Qudu – qodunu gördünmü?
 Qoduya salam verdinmi?
 Qodu burdan keçəndə,
 Qırmızı günü gördünmü?
 Yaxud:
 Ay günü, günü gün gərək,
 Gündə batmaya gərək.
 Qodu suya düşübdü,
 Qurutmağa güm gərək(62,20).
 Əsas məqsəd yenədə yeri – göyü qızdıran günəşin
 çağrılması olmuşdur.

Tutqun havalarda günəş qədim insanların qulluğunda
 dura bilməzdi. Bu zaman onlar bu mərasimi keçirərdilər.
 İnsanlar günəşin timsalı olan qodunu bəzəmiş, geyindirmiş,
 həyət –həyət gəzdirmişlər. Bu mərasimlərdə də oxuanan
 mahnılarda qədim Azərbaycanlıların təbitət, cəmiyyət. Səma
 cisimləri haqqında etiqadları qalmışdır.

Qudu – qodunu gördünmü?
 Qoduya salam verdinmi?
 Qodu burdan keçəndə,
 Qırmızı günü gördünmü?
 Yaxud:
 Ay günü, günü gün gərək,
 Gündə batmaya gərək.
 Qodu suya düşübdü,
 Qurutmağa güm gərək(62,20).
 Əsas məqsəd yenədə yeri – göyü qızdıran günəşin
 çağrılması olmuşdur.

“Qodu – xan” mərasimi – Adamlar sübh tezdən hündür təpənin üstündə tonqal qalayardılar. Həmin tonqalın dövrəsinə yığışıb günəşin doğmasını gözləyərdilər. Elə ki, günəş doğdu hamı onu salamlayar qodu xan nəğməsinə oxuyar, tonqalın başında dövrə vurmağa. Dövrə vuran zaman oxuyardılar:

Qodu xan, Qodu xan
Söndürmə odu xan.
At üstə od gətir,
Olsa od gətir
Sözü bal Qodu xan
Özü al Qodu xan(62,20).

Novruz Bayramı zamanı müxtəlif oyunlar keçirilir. Bunlardan ən maraqlısı “**Kosa – kosa**” oyunudur. Oyun belə başlanır. Kosa əyninə tərsinə kürk geyinmiş uzun bir adamdır. Başında uzun papaq ayağında ş.i.burun çaraq var, boynundan zıncırov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıq bağlayar. Əlində bəzəkli, qırmızı çömçə tutar, çiyindənən boş xurcun sallanar. Məzəli yerişlə meydana daxil olar. Zurna nağara altında belə deyər:

Kosa:
Novruz Novruz bahara
Güllər- güllər nübara
Kim yığa, kim apara.
Baxçamızda gül olsun,
Gül olsun bülbül olsun.
Mən gəlmişəm kef görüm
Zurna görüm dəf görüm

Sonra müxtəlif yaşlı, milli geyimli bayram əhvalı adamlar kosanı dövrəyə alıb bir ağızdan deyərlər:

Xor:

A kos – kosa gəlsənə

Gəlib salam versənə

Çömçəni doldursana

Məclisini güldürsənə!

Bu zama kosa özünü dartır. Bir adam kosanın qabağında deyir:

A uyuğu – uyuğu

Saqqalı it quyuğu

Gör necə erkən gəlib,

Belində örkən gəlib

O sözünü deyib geri çəkilir. Başqası qabağa çıxır:

Bu kosa hardan gəlib,

Qurtarıb dardan gəlib.

Yağ verin yağlansın,

Bal verin ballansın,

Çoxca yeyib allansın

Bu zaman kosa yıxılır, özünü ölülüyə vurur. Üstünə su töküb onu oyadırlar. Bu zaman onula söhbət başlanır.

Bu yerdə ətrafdakılar kosanı araya qoyub gülürlər. Kosa bir də bayılır. Yənə üzünə su vurub oyadırlar və oxuyurlar:

Xor:

Başın sağ olsun kosa

Canın sağ olsun kosa

Arşın uzun bel qısa

Kəfənsiz ölməz kosa

Kosa ayağa qalxıb üz –gözünü əcaib hala salıb oynayır.

Çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir:

Kosa:

Qurbanın olum yaşıl çuxalı

Qonaq gəlirəm çillə çıxalı
Nabat, noğul, badam ver gəlsin,
Yeyim, dizlərimə kar gəlsin.
Ətrafdakıla dörd bir yandan kosaya söz atırlar. Sözlər
avazla deyilir:

Xor:

A kos – kosa gəlmisən
Lap vaxtında meydana sən.
Almayınca payını çəkilmə
Bir yana sən.

Kosa:

Getməmə ağa, getməmə!
Xor: Beş yumurta payındı.
Əskiyini almayasan
Xurcununu yaxşı doldur,
Əli boşda qalmayasan

Kosa:

Qalmaram ağa qalmaram
Kosanın payın verin,
Balın verin, Yağın verin
Bu oyunu maraqlı keçməsi üçün oyunçularla kosa
mübahisə edir və bu mübahisə belə davam edir:

Xor:

Köhnə motal başında
Qələm oynar qaşında
Yüz əlli beş yaşında
Gör nə cavandı kosa

«...», ...
...
...
... bir ...
...» (57,44). Bu mərasimdə pay istənməsini göstərən nəğmələr də söylənmişdir:

...
...
...
...

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...
...» (57, 48).

NOVRUZLA BAĞLI MİFOLOJİ OBRAZLAR VƏ ANLAYIŞILAR

Qışın yazla əvəzlənməsi – təbiətin ölüb dirilməsi – Bir çox xalqlarda o sıradanda azərbaycanlılarda yazın qışı əvəz etməsi mifologiyada vuruş kimi təsəvvür olunmuşdur. Bu təbii hadisə xalq təfəkküründə özünə ayrıca yer tutmuş və şifahi xalq ədəbiyyatında onunla bağlı törənlər yaranmışdır. Yazın gəlişi onun qışın yazı əvəz etməsi ilə bağlı törənlər Orta Asiyadan, Dağlıq Altaydan Azərbaycandan tutmuş və başqa ölkələrə yayılmışdır. Bu törən – mərasim hər xalqın soy kökündə onların həyat tərzini, məişəti əmək prosesi ilə bağlıdır. Onların təbiətə yanaşmasından yaranmışdır(72,9).

XIZIR obrazı – Türk xalqlarının və eləcə də azərbaycanlıların mifik təfəkkürünün yaratdığı XIZIR və onunla bağlı mərasim yazın gəlişi ilə bağlıdır (73,103). Türk folklorunda xızır ilə bağlı inanışların böyük qismi yazılı şərq qaynaqları ilə uyğunluq təşkil edir. Türk xalq inanclarında bir peyğəmbər olaraq qəbul edilən XIZIR darda qalaların dadına yetişən mübarək üz-lü bir varlıqdır. Bərəkətli və tez tükənməyən şeylər haqqında “Xızırın əli dəyibdi” – deyilər ki bu da onun başlanğıcında bir funksiyasının belə bolluq hamisini göstərir(67,93).

Yaz özü ilə ağırtı, mal – qara, qoyun – quzu üçün yem artım balalama, əkinə istilik gətirirdi. Xalq bütün bu nemətlərdən məhrum olmamaq üçün Xızırı çağırırdı:

XIZIR, XIZIR xız gətir,
Var dərədən od gətir.
Xızıra xızır deyərlər
Xızıra çıraq qoyarlar(74,30).

Xızırdan istilik, od istəmişlər insanlar yazın tez gəlməsini təmin etmək üçün odu istini yardıma çağırırlar.

Qodu Obrazı - Günəşi çağırmaq üçün Qodu obrazında da mifik səciyyə vardır. Birincisi və başlıcası günəşi çağırmaq ikincisi isə yağışı kəsməkdir(73,18).

Qodu obrazı iki əksliyin başlanğıcıdır. O güləndə gün çıxır, ağlayanda yağış yağır. Aramsız yağan yağışı kəsmək və günəşi çağırmaq üçün Qoduya müraciət olunur:

Qodu Qodunu gördünmü?

Qoduya salam verdinmi?

Qodu burdan ötəndə,

Qırmızı günü gördünmü?

Təqvimdə Günəş:

Gün çıx, çıx, çıx

Kəhər atı min çıx

Oğlum qayadan uçdu

Qızın təndirə düşdü

Keçəl qızı qoy evdə

Saçlı qızı götür çıx

Gün getdi su içməyə

Qırmızı don biçməyə

Gün özün yetirəcək

Qarı tez götürəcək

Keçəl qızı aparacaq

Saçlı qızı gətirəcək (74,23).

Mahnıdan görüldüyü kimi günəşin iki qızı var biri keçək o biri isə saçlıdır. Bu qızların kimliyi indiyə kimi diqqətdən kənar qalmışdır. Günəşin “keçəl qızı” qışın “saçlı qızı” isə yazın başlanğıcıdır. Elə buna görə də əkinçiliklə maldarlıqla bağlı olan xalq yazən gəlməsini istəyir(73,23).

Nə üçün günəşin qızları “keçəl” və “saçlı”dır? Buna belə açıqlama gətirək. Çunki qışda ağaclar çılpaqdır, qışda

ağaclar artımsızdır, günəşdə gücsüzdür. Qızda buna görə keçəldir. Bunu əksinə olaraq yaz verimlidir, artımlıdır, istidir, təbiətə can verir. Buna görə də o saçlı təsəvvür olunur. Buradan belə nəticəyə olar ki, günəşlə bağlı əkslikləri təmsil edirlər. Nəğmədən aydın olur ki, başlanğıcların – yazın (saçlı qızın) qışın (keçəl qızın) kökü birdir – günəşdir.

Kosa və Keçi obrazları – Kosa –kosa oyununda kosa qışın, keçi isə yazın carçısıdır. Kosa uzun səfərə hazırlaşır bununla mərasim iştirakçıları bilirlər ki, qış gedir yaz gəlir. Ancaq kosa öz mövqeyini asanlıqla vermək istəmir. Axırda keçi – yaz kosanı – qışı vurub öldürür. Mərasim iştirakçıları sevinirlər keçini alqışlayırlar. Bu mərasimdə kosa – qışın mifik obrazı, xalqın dünyanı dərk etməsinin əski görüşləri ilə bağlıdır(73,28).

Mərasimdə kosaya belə bir nəğmə oxunur:

Mənim kosam canlıdır
Qolları mərcanlıdır
Kosama əl vurmayın
Kosam ikicanlıdır(75,21).

Kosam ikicanlıdır ifadəsini bu mənada başa düşmək olar. Kosa – qış, yazı doğacağı üçün ikicanlıdır. Yaz qışdan doğulur. Qış istəsə də, istəməsə də bu “uşaq”-yaz doğulmalıdı. Qışın doğacağı “uşaq”-yaz əkinçiliklə, maldarlıqla məşğul olanlar üçün həyat idi. Mərasimin bir ucunda faciə, o biri ucunda isə komediya vardır. Keçi – yaz, düşməni kosanı – qışı öldürür. Bu faciəli durum öz-özlüyündə komik vəziyyət yaradır. Deməli, Azərbaycanda yaranan faciə və komediyanın - əksliklərin kökü, mifik durumu birdir. Qış - kosa ölürsə, faciəvi, keçi qalib gəliyərsə, komik durum yaranır. Keçi yaz bayramında aparıcıdır. Günəşlə bağlıdır.Keçi yaxşılığı təmsil etmiş, insanlara ruzi vermişdir.

NOVRUZ HAZIRLIQLARI

Azərbaycanın elə bir regionu yoxdur ki, orada novruz bayramı təntənə ilə qarşılanmasın. Martın 21 - dən 22 - ə keçən gecə, gecə ilə gündüz bərabərləşir. Ana torpağa nəfəs gəlir, yerin donu açılır, ağaclar bahar suyu içir, təbiət qış yuxusundan oyanır, hər şey cana gəlir. Yurdumuza, elimizə, obamıza yaz gəlir. İnsanlar böyük təntənə ilə novruz bayramını qeyd edirlər. Novruz bayramı hər il mart ayının 20, 21, 22, də qeyd olunur. İnsanlarda, quşlarda hətta qarışqalarda belə bir təlaş hiss edilməyə başlayır. Hər bir ailədə əsas yük qadınların üzərinə düşür. Ev qadınları evin əşyalarını həyətə tökər. Otaqlar ağardılar, qışın ağır havası evdən təmizlənər, baharın birinci günü təmiz libas və təmiz vücutla qarşılanar. Novruzun ilk dörd günü ilin fəsilləri ilə əlaqələndirilmişdir. Birinci gün günəşli keçsəydi, demək yaz yaxşı keçəcəkdə. Əgər Novruzun üçüncü və dördüncü günündə yaqış yaqsaydı adamlar odu düzəldib meydanlarda gəzər və günəşi çağırın nəğmələr oxuyardılar (76,25).

NOVRUZ SÜFRƏSİ

Novruz süfrəsi xalqın ən milli süfrəsidir. Bütün ailə üzvləri bu bayramı – yeni ilin son çərşəmbə gününü mütləq öz evində-əşiyində ailəsi ilə birlikdə Novruz süfrəsi arxasında keçirməyə çalışır. Yeni il gecəsi ailə üzvləri süfrəyə əl uzatmazdan əvvəl üz – gözünü ömür uzadan, bəd gözdən, pis gözdən hiفز edən üzərlik tüstüsünə verir, üç dəfə üzərliyin tüstüsünü özünə tərəf yerpəkləyir, başına duz dolandırır ocağa atırlar (63,6).

Üzərriyim ünnüyüm,
Ümidim düyünnüyüm
Nənəm sənə tapşırdı,
Qızdığım, gəlinliyim((39,43)

Üzərriksən havasan,
Cəmi dərdə davasan.
Hər yerdə sən yanarsan,
Qada, bala apararsan(78,61).

Bayram süfrəsi Novruz şamları yandırıldıqdan sonra açılardı. Novruz mərasimi zamanı süfrəyə qoyulan şirniyyat və bişirilən xörəklər Azərbaycan milli mətbəxinin əsas qolunu təşkil edir. Novruz süfrəmizi süfrələrimizin bəzəyi, şahı olan plov daha da gözəlləşdirir. Plov bayram axşamı üçün çox gözəl atributdur. Bayram günü hər bir evdə mütləq bişirilməlidir. İslam dini inanclarına görə düyü müqəddəs hesab olunur və bolluq rəmzidir(78,174).

Plovun bir çox növü məlumdur döşəmə plov, səbzi plov, çığırtmalı plov və.s. Novruz süfrəsinin müxtəlif şirniyyatlar bəzəyir. Bura şəkərbura, paxlava, şəkərçörəyi, külçə, halva və.s. aid edilir. Bunlardan ən çox növü olan paxlavadır. O, üç

dörd növdə hazırlanır. Bunlar Bakı paxlavası, Rişdə paxlavası və Gəncə paxlavasıdır.

Zəngin kulinariyaya sahib olan xalqımız novruz bayramında bişiridiyi bəzi şirniyyatları, bir zaman sitayiş etdiyi günəşlə ayı simvollaşdıraraq bişirir. Məsələn şəkərbura ayın, qoğal isə günəşin rəmzi sayılır. Novruz bayramı bişirilən şirniyyatların hazırlanması zamanı ibtidai insanların astral təsəvvürləri nəzərə alınmışdır. Bunu bayram şirnilərinin formal əlamətləridə təsdiqləyir. Bu formal əlamətlər içərisində günəş və ay kulturunun üstünlüyü özünü açıq şəkildə göstərir. Şəkərbura badambura aypara şəklinə salınaraq ayı simvolizə edirsə, şəkərbura və qara bayram keçirilən evlərdə bişirilən şorqoğalının girdə forması günəşə işarədir. Ayı simvollaşdıran şirniyyatlar – badambura, şəkərbura, sarı, günəşi simvollaşdıran simvollar şorqoğal, şəkərçörəyi isə sarı qırmızı rəngdə olur. Paxlavada astral kultu əsasən ulduzları simvollaşdırır. Onun rombşəklində olması buna işarədir(78,174).

Bayram günü süfrəyə baş hərfi “sin” ilə başlayan yeddi nemətin qoyulması, yeddi taxıl növünün (buğda, darı, qarğıdalı, noxud, mərci, lobyə) cücərdilməsi və onların bayram süfrəsinə düzülməsi, məclis yeddi dəstə üzərriyin və yeddi ədət pulun qoyulması, orta əsrlərdə novruz bayramının yeddi gün qeyd edilməsi və başqa adətlərdə maraqlıdır(78,173).

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi hər bir müsəlman süfrəsində “sin” hərfi ilə başlayan yeddi təamun başlaması mütləqdir. Abdulxalq Çayın firkinə görə həmin tamlar bunlarıdır: sumaq, səbzə, sirkə, sincit (iydə), sir(sarımsaq), səməni və sikkədir (63,6-7).

Oğuz-tərəkəmə aqilləri göstərdiyi təamların müqəddəsliyini belə şərh edirlər.

Sumaq – İştah açır, mədə bağırsaqda həzmi asanlaşdırır, susuzluğu aradan qaldırır, ağızboşluğunda xoş iy ətir yaradır, adamı gümrahlaşdırır onda şən əhval yaradır.

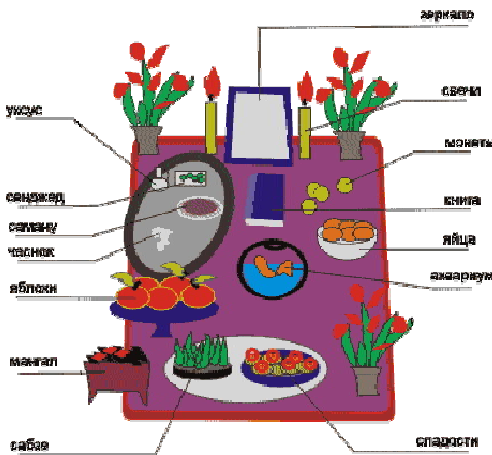
Səbzə - İştahı artırır həzmə kömək edir. Səbzə eyni zamanda yemək zamanı ağız boşluğunda şirə vəzlərinin təmsilənməsinə də kömək edir.

Sirkə - Ən çox üzüm, əncir, xurma və baldan çəkilir. Sirkə vurmuş xörəklər mədəd tez həzm olunur, susuzluğu aradan qaldırır, iştahı artırır.

Sincit (iydə) – Oğuz tərəkəmə təbirləri arıq, cələfsiz, beliboş (sidik saxlaya bilməyən) uşaqların mualicəsi zamanı bundan istifadə etmişlər. İki üç qram iydə unu ilə kərə yağını qarışdırıb onun yaxmasını və həmçinin iydənin özünü yemək məsləhətdir.

Sarımsaq – Minbir dərddin dərmanıdır. O, bağırsaqdakı qurdları tökür görmə qabiliyyətini artırır, gözdə əmələ gələn qızartıları, dırnaq qırılmasını aradan qaldırır.

Sikkə - Aqillərin inamına görə xeyir xəbərin, yeni ildə var-dövlətin, sülhün əks-sədası kimi yozulur.

Səmənı – iki məqsədlə göyərdir. 1-ci niyyət baharın gəlişi, canlanması, təbiətin dirçəlməsi, canlanması. 2-ci oğuz elat tərəkəmələri ona “ömür-gün uzadan”, “niyyət səməni”si, “yeni günün mejdəçisi” kimi baxırlar.

NOVRUZ XONÇASI VƏ XONÇAYLA BAĞLI ADƏTLƏR

Bayram xonçası arxaik ritualdan gələn ritual yeməyinin və ya geyiminin sonrakı dövrlərin xalq mərasimlərinə transformasiya olunmuş formasıdır. Xonçanın ritual semantikasını arxaikləşsə də mərasim mənası bu və ya başqa şəkildə öz mühafizəkarlığını qoruyur. Bu ilk növbədə özünü mərasim xonçalarının zəruri bir hadisə kimi mövcudluğunda göstərir. İndi xonçanın sakral dəstəyi düşünülməsə də, dekorativ funksiyanın alt qatında qeyri-adilik müşahidə olunur. Xonça sanki xöşbəxtlik yolunda mənəvi bir element kimi anlaşılır. Bir sıra mərasim nəğmələrində də xonça iştirak edir:

Xonçalı novruz gəlir,
Qonçalı novruz gəlir.
Sürmə çəkin qaşına
noğul səpin başına
Tonqalları oddlayın,
Tüfəngləri addayın,
Xonçalı Novruz gəlir,
Qonçalı Novruz gəlir(39,43).

Bayram süfrəsini xonçasız təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Xonçanı müxtəlif şirniyyatlar: şəkərbura, paxlava, qoğal ən əsas rəngli yuurtalar və səməni bəzəyir. Xonçaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

“Bayram payı” xonçası – Kasıb, ehtiyacı olana əl tutmaq istəyən imkanlı qohum və ya qonşu bayramı bəhanə edib yaxsıca bir xonça tutur. Bu xonça müxtəlif şirniyyatlardan ibarət olur və bayram payı xonçası adını alır.

“Qara xonça” –Nakam ölən cavanlar üçün tutulur və bayram şirniyyaları ilə bəzənir. Üstünə qara örtük örtülür. Qara xonçanın şirniyyatını qəbir üstə paylayırlar. Bundan başqa axır çərşənbə və novruz axşamı evində hüsrü olan, bayram keçirə bilməyən adamların qapısını döyüb onlara bayram xonçası aparırırlar. Xonçada səməni bəzən də quru sünbül olar bu nəğmə oxunardı:

Mən sehirlilə sünbüləm,
Mən xeyirli sünbüləm.
Tarlalar oylağımdır,
Yamaclar oylağımdır.
İnsanlara gərəyəm,
Bərəkətəm, çörəyəm.
Ağ günlər yayanam mən
İnsana hayanam mən
Mən dünyanı gəzərəm,
Mən dünyanı bəzərəm.

Novruz bayramı xonçasında bəzi bölgələrimizdə xonçanın oratsına balıq qoyulur və balığın ağzında üzük və ya başqa bir qiymətli zinət əşyası görünür.

Xonçaya qoydum balığı,
Ta bəzəyim ortalığı,
Gərmişə sal qalmalığı.
Çünki yetişib firuz,
Xoş keçəcəkdir novruz (39,58).

Xonça hazırlamaq böyük zövq və bacarıq tələb edir. Xonçanı bükmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Xonçaya müxtəlif bayram şirniyyatları qoyulur. Xonçanı bükmək üçün istifadə edilən qırmızı lent ona xüsusi yaraşığı verir. Xonçanı hazırladıqdan sonra evin ağbirçəyi ona xeyir-

dua verməli, gedəcəyi yerə uğur aparmasını arzulamalıdır. Oğlan evinə də “bayramlıq xonçası” qaytarılmalıdır. Bütün bunlar isə adamlar, qohumlar arasında mehribanlıq, xoş ünsiyyət doğurur.

Bayram adətləri. M.H.Təhmasib Novruz bayramı vaxtının axır zamanları ilə əlaqədar olan adətlərin profilaktik funksiyasının möhtəlif nüvlərini vasitəsilə icra edildiyini ehtimal edir. Onun fikrincə, bayram axşamı möhtəq zimmət, gecəni səhər qədər yatmaq (il təhvil olduqda adam yatmış olsa, bətgən yeni il boyu baxtı yatar), şam vaxtı od yandırmaq, «ağırlığım-uğurluğum tükəlsən» deyərkən tonqalın üstündən atlanmaq, evdə olan bətgən suyu atmaq, yeni su götürmək, ilin son günündə geyilmiş paltarları möhtəq dəyişib təzəsini geyinmək və s. hamısı profilaktik funksiyaları, yəni kühnəlikdən, qışdan təmizlənmək aktlarıdır. Bu bərdə qonaqların yekunlaşdıran möhtəlif onu da qeyd edir ki, bayram günə möhtəq təzə paltar geyinmək şirin şeylər yemək, ən ləzzətli yeməklər bişirmək, şənlik etmək, otağı qızıl, gəməş salmaq, gözünə sığirtmək, başa buğda, dəyğ, yaxud pul tükmək və s. isə magiyanın ikinci şəklini, yəni ilin şad, bəxtiyar olması arzularını həqiqətə zəvirmək cəhdindən ibarət olan rifahi-hal funksiyasının möhtəlif nüvlərindən ibarətdir (57, 69).

Möhtəlif Novruz bayramı ilə əlaqədar olan fəal şerhlə birləşməsi nəticəsi olaraq xalq dəbiyyatımızda yaranmış «vəsf-i-hal» gəzəndə də dayanır.

«Bayram gecəsində qarı, qız, gəlin, bir yerə toplaşib oturlar. Bir qaba da su tükəb ortaya qoyurlar. Sonra

oturanlardan biri niyyət edər. Misal gəzən filan qız filan oğlana zatacaqmı? Sonra ulduzlu tərfinə pambıq dolanmış iki iyni suya salarlar. Qabı bir dəfə silkələyib, yerə qoyar, güzlərini iynəyə tikərlər. Əgər iynələr baş-başa gəlirlərsə, o zaman deyirlər ki, qız oğlana zatacaq. Yox əgər iynələr baş-başa dəyməsə, gəlməzsə, deyirlər zətməyəcək. Sonra deyirlər gürək filankəs qəribətdən sağ-salamat gəlib ailəsinə qovuşacaqmı? Yenə bunun gəzən də iyni suya salarlar, yuxarıda deyildiyi kimi fal azarlar».

Bunu falın ən bəsit nüvlərindən biri sayan tədqiqatçı burada sadəcə olaraq iynələrin birləşməsi ilə insanların birləşməsi arasında olan oxşayışın əsas tutulduğunu göstərir.

İlin axır zərəfnəsi axşamı və bayram axşamı icra edilən «azar salma»nı da icra edilən fal nüvlərindən biri kimi qeyd edir. Gəzən batdıqdan sonra əldə bir qab su, yaxud ayna və yeddi azar məyyəni bir niyyət edib, gəz, yaxud yeddi yolun ayrıcında dayanır, yoldan keçənlərin süzlərini dinləyir, deyilən ilk söz tutulmuş niyyətin fəli hesab olunur. «Azarsalma» qaranlıq qovuşduqdan sonra qonşu evlərin bacaları, yaxud pəncərələri kənarında icra edilir. Burada da evdə danışılan süzlər qulaq asılır (57, 102).

Bunu falın bəsit nüvləri sırasında sayan tədqiqatçı, burada da tutulmuş niyyətlə eşidilən söz arasındakı oxşayışın əsas tutulduğunu, deyilən sözün tutulmuş niyyəti azacağı zənn edildiyi gəzən yeddi azar gütgərgəldəyənə göstərməklə yanaşı, həmişə də artıq sözün üzgəndən bir fal vasitəsi kimi istifadə olunduğunu, falın həmişə bu bu nüvəngən, inkişafı, yəni falın şeirlə birləşməsinin isə

«vəsfı-hallar»ın yaranmasına səbəb olduğunu qeyd edir(60).

Vəsfı-hal. Təbiət sirlərinin bu yol ilə öyrənilməsinin mümkünlüyünə etiqad, süzən-şeyrin gəcəndən, qədrətindən də bu məqsədlə istifadənin mümkünlüyünə inam əməli gətirmişdi ki, bununla əlaqədar olaraq xalq poeziyamızın xüsusi bir nüvə olan «vəsfı-hal»lar yaranmış və zox uzun bir müddət yaşamışdır. «Vəsfı-hal» əslində halın vəsfı, vəziyyətin izahı deməkdir ki, «fal» mənasını ifadə edir. (59,10)

Fala baxmağın ən maraqlısının «Vəsfı-hal» olduğunu güsterən məqullif buna aid bir neyə səciyyəvi nəmunə gətirən bunların nəqarətə nəzər alınmazsa bayatı şəkildə olduğunu, qədimlərdə «Vəsfı-hal»ın üzgən məxsus forması olduğunu, sonrakı əsərlərdə zox geniş yayılmış bayatı formasının bəğən məişət mərasimlərində olduğu kimi, burada da gəstən gəldiyini ehtimal edir(60).

Məlum olduğu kimi, bir badya su gəzərinə bir yaylıq salınır. Falları azılmaq istəyənlər badyaya bir gəzək, yaxud başqa nişanlər atırlar. Badyanın başında oturan xanım badyadan zıxartdığı hər nişanəyə bir bayatı süləyir(60).

M.H.Təhmasibə görə «Vəsfı-hal»ın əsaslandığı etiqad insanın təbiətə qarşı məğbarizləsinin passiv forması idi, təbiət qəvvələrinə təsir etmək, onlara qalib gəlmək təşəbbüsə isə bu cəhdin daha sonrakı mərhələsi olmuşdur(60).Konkret nəmunələrlə buna misallar gətirən M.H.Təhmasib «Vəsfı-hal»ların yalnız bircə evlənmək və rə getməklə əlaqədar olmadığını, daha başqa niyyəti edib cavab alanların da olduğunu, «Vəsfı-hal»ların zox

zaman ifa zamanı bəlli bayatılara uyğun variantlar yolu ilə yaradıldığını qeyd edir(60).M.H.Təhmasib burada ikinci bir adətə də qeyd edir ki, bayram axşamının gecəsini səhər qədr yatmazlar, kühnə ildən qalma nə qədr su ehtiyatı varsa, gecə hamısını atarlar. Səhər təzəcə işıqlananda isə qızlar dəstə ilə su gəstənə, bulaq başına dəyirman gəstənə gedərlər. Burada yeni ilin suyu ilə gəzənə yuyar, sonra isə zalib oynamağa, xəsusənə nəğmələ oxumağa başlarlar. Mğəllif F.Kozərlinin topladığı iki nəğməni qeyd edir(60).

Toy və yas adətlərinin, eləcə də onlarla əlaqədar olan məişət nəğmələrinin mərasim və müvəgənə nəğmələrinə nisbətən daha sonrakı dövrlərə aid olduğunu güstərən M.H.Təhmasib bunlarda animist baxışın və magik mənasibətin üz şəklini dəyişmiş, məişət məsələləri ilə uyşdurulmuş bir halda qalıqları əlamət və izlərinin yaşadığını qeyd edir. Bunun həmin bu su gəstənə getmə adətində və orada oxunan nəğmələrdə də gürdəyənə ehtimal edir. Yeni ilin ilk gəzənə səhər tezdən suyun kənarına getmə, suyun kənarında xəsusənə nəğmələ oxuyub qardaşa can sağlığı, arzulamaq, toy arzulamaq, uzunboy, qarabirzək nişanlı arzulamaq, onun həsrətə güzlənən toyunun səni bir bənzerini yaratmaq, zalib oynamaq, şənlək etmə və s. hadisəyə əfsunkar mənasibətin üzənəməxsus bir təzahğrə kimi qiymətəndirir. «Vəsfə-hal»ın məişət nəğməsi olduğunu, bunun Novruzla əlaqələndirilməsinin təsadəfi olmadığını süyləyir (57, 107).

M.H.Təhmasib müvəgənə bayramlarının ikinci şəklinin hər bir müvəgənə qurtarıb yeni müvəgənə başlanmasını güstərən məyyə bir bitkinin, heyvanın və ya quşun

xarğqğl□şm□si v□ müvsğmğn üzğğn□ olan mğnasib□tin ona h□sr edilm□si yolu il□ ifad□sind□n ibar□t olduğunu ehtimal edir. Müvsğm n□ğm□l□rinin bu ş□klini totemizd□n f□rql□ndir□n mğ□llif□ gür□, bunlar bir-birl□rin□ n□ q□d□r yaxın olsalar da aralarında mğ□yy□n f□rql□r d□ vardır. Bel□ ki, birincil□rd□n f□rqli olaraq ikincil□r sad□c□ olaraq mğ□yy□n bir müvsğmğ t□msil edirl□r (57, 108).

AZƏRBAYCANDA “NOVRUZ”UN MƏHƏLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şirvanda Novruz bayramı böyük təmtəraqla qeyd olunur. Novruza qədər ciddi hazırlıqlar görünür və bayramı layiqincə qarşılamaq üçün həm maddi, həm də mənəvi ehtiyatlar səfərbər edilir.Şirvanda mart ayının 21 bayram axşamı, 22 isə bayram günü sayılır.

Şirvanda bilinən xalq təqviminə görə qış iki çilədən (40 gün böyük və 20 gün kiçik çilə) və boz aydan (30 gün) ibarətdir. Çilələrin çıxması təxminən 1970-ci illərə qədər qeyd olunurdu.Çilə mərasimi evlərdə keçirilərdi. Çilə çıxdı keçirən adam çiləyə dəvət edərdi. Çilə mərasimin iştirakçıları əsasən qızlar və qadınlar olardı. Azyaşlı oğlan uşaqları da çiləyə gələ bilərdilər. Çilədə primitiv üsulla çalar, nəğmələr oxuyar, nanaylar söylənərdi. Buğdadan qorğa qovrular və iştirakçılara paylanardı.Çilədə çilə üçün saxlanan qarpız kəsilərdi.Çilələr aktivliyini itirdikdən sonra çilə qarpızı Novruz bayramına saxlandı.Məsələn, Kürdəmirin Həməzli kəndində Novruza qarpızla yanaşı yemiş də saxlanırdı.Bu

ənənənin indi qorunduğu sahə xeyli daralmışdır və artıq kütləvi xarakter daşımır.

Şirvanda Novruza bir ay qalmış dörd çərşənbə də qeyd olunur. Bu çərşənbələrdə əsasən oğlan uşaqları göyə “şamal” (məşəl) atırlar. Çərşənbə axşamları tonqallar qalanır. Novruza qədər təmizlik işləri görülür. Həyət- baca, ev-eşik təmizlənir. Hər kəsə yeni paltarlar alınır. Bayram öncəsi yuyunub təzə paltar geymək vacib sayılır. Hər kəs yeni ili, yeni yazı yeniləmiş şəkildə təmiz və təzə paltarda, xoş ovqatda və nikbin əhvali-ruhiyyədə qarşılayır. Bayram gününün ovqatının bütün yeni ilə təsir göstərəcəyinə inanılır. Bayram axşamı qulaq falına çıxılır. Şirvanda bayram axşamı mübarək sayılır, gələn ilin bütün ruzisinin paylandığı bu axşam səhərə qədər yatmaq olmaz.

Bayram axşamı qoyun dərisindən maska geymiş kosalar qapı-qapı gəzib bayram payı toplayırlar. Bayram payı “nəmər” və ya pul şəklində ola bilər.

Bayram axşamı tonqal qalanır və onun üstündən atlanılır. Bu zaman “Ağırlığım, uğurluğum bu odda qalsın”, “Gələn ilimiz sağ-salamat olsun”, “Xeyirli, uğurlu, ruzili, bərəkətli olsun” və s. alqışlar söylənir. Bayram axşamı tufənglərdən atəş açılır və yeni il gecəsini böyük çəşunluqla qarşılayırlar.

Bayramın gündüzü hər kəs öz tayfa ağsaqqalının evinə toplaşır və onunla bayramlaşır. Bu bayramda qarşılaşan hər kəs biri-birinə “Bayramın mübarək olsun”, “Yüz belə bayrama çıxasan”-deyir. Bayram günü bütün kəsülülər barışır, qohum əqraba ilə görüşülür, məzar ziyarətləri edilir.

Novruzda bayram aşısı bişirilir. Bayram süfrəsi açılır. Şirvanda bayram süfrəsi çox zəngin olur. Bu da yeni ilin

bolluq içində olmasına təsir göstərmək inancından gələn ənənə ilə bağlıdır.

Qarabağda “Çilə” mərasimləri keçirilmir.”Çilə” haqqında məlumat da toplaya bilmədik.Yalnız Şuşa sakinindən İlxır çərşənbədə (dördüncü təkdə) və Novruz bayramı səhəri su üstünə getmək, su üstündən keçmək və bu zaman “Çilə tökmək” adətinin olduğunu qeydə aldıq.Bu da sadəcə bir deyim olaraq qalmışdır.”Çilə” mərasimləri haqqında təsəvvür yoxdur.

Azsayılı xalqların nümayəndələri də Novruzu yüksək əhvali-ruhiyyə ilə bayram edirlər. Ləzgilərin Novruz bayramında fərqli xüsusiyyətlərdən biri “Kosa” nın olmaması və onun əvəzinə “Keçi” oyununun keçirilməsidir.İnqloylarda da “Kosa” oyunu yoxdur. Onların yaz mövsüm mərasimi “Qorqut”dur. Onlarda bayram öncəsi səməni qoyulması adəti də yoxdur.

Güneyli Azərbaycanlılar ilin axır çərşənbəsini müxtəlif mərasimlərlə qeyd edirlər. Çərşənbədən qabaqkı axşam od yandırır, üstündən atlanırlar. Odun üstündən atılarda bu sözləri deyirlər: “Ağırlığım, uğurluğum düşsün bu od üstünə”. Bu gecə “yeddi ləvin” hazırlanır. “Yeddi ləvin” yeddi növ quru yemişdən olur. O cümlədən, iydə, kişmiş, çövüz, /qoz/, badam, basdıq, tut qurusu və sairləri demək olar.

Bu gecə evlərdə küftə bişirilər, sayı ailənin sayına olar və bir dənə də “qayıb payı” adı ilə artıq salınar ki, qonaq yetişsə, onun da payı olsun.

Arvadlar və qızlar niyyət edib qonşu qapılardan qulaq asırlar, ya bir neçə nəfər danışan adamların yanından keçərək, eşitdikləri sözləri öz yanlarında təbir edirlər. Ona görə hər evdə yaxşı sözlər danışmağa çalışırlar ki, əgər qulaq asan

olmuş olsa, xeyrə yoza bilsin. Ata-ana uşaqlara, danışıqlarına məvazib olmaq üçün təkid edərlər. Özləri də o gecə uşaqları danlamaqdan və qarğış etməkdən çəkinərlər, xüsusilə ölüm barəsində söhbət etməzlər.

Bu gecənin rəsmlərindən biri şal, ya bərək sallamaqdır. Cavan oğlanlar qohum-qonşu damına gedərək, şal, ya bərəklərini /bel şalını/ bacadan içəriyə sallayarlar. Ev sahibi onun ucuna bayramlıq olaraq bir zad bağlayar, nişanlı oğlanlar qayınatanın damına gedib, şal sallayarlar. Sabah hamı səhər tezdən yuxudan durarlar. Oğlan uşaqları evdən çıxıb, üç dəfə su arxından atırlar. Bəziləri qəbiristanlığa gedib, orada olan daş qoçun qarnının altından keçərlər.

Arvadlar isə obaşdan özünü kəhrizə yetirərlər və səhənglərini doldurub qayıdirlar. Bu su gərək gün çıxmamışdan evə yetişmiş ola. Su qabı evə yetişincə yerə qoyulmalıdır. Bu suya çərşənbə suyu deyirlər. O gün çay gərək bu su ilə qoyulsun. Deyərlər çərşənbə suyu üçün hər kimin muradı olsa, ona yetişər.

Bayramdan qabaq evləri tökər, təmizlər və çırpirlar. Ev çırpmaq bu mənədadır ki, qəbiristanlığın şimalında “Əliyar güneyinin” ətəyində olan, məxsus ağ /müxtəsər sarıya çalan / bir torpaqdan gətirib, yekə teştlərdə suya töküb, süpürgəni ona batırıb divarlara çalarlar. Beləliklə, divarları ağardirlar.

Ürfə. İlin axır gününə ürfə deyirlər. Hər evdə bu gündə halva bişirilib Navalaya /lavaş çörək arasına / büküb dəstərxana bağlayıb, qəbiristanlığa aparırlar. Hər tayfa öz qəbiristanlığında bir başdan başlayaraq, hər kəsin ən yaxın və əziz adamının qəbrinə yetişdikdə qəlbilərini qəbrin üstünə qoyub, fatihə verərlər. Fatihə verildikdən sonra dəstərxan açılır, qəlbidəki halva orada onların arasında paylanar. Bu iş

axıracan davam edər. Beləliklə, bir növ halva ilə dolu gedən qəlbilər cürbəcür halvalarla dolu evə qayıdar.

İlin təhvil zamanı qabaqcadan təqvimlərə yazılmış olar. Lakin o zaman yaxınlaşdıqda, bir məryəm qurduunu bir mis tasın içinə salıb ətrafında oturub, ona göz tikərlər. Məryəm qurdu dalısı üstə aşanda deyərlər il təhvil oldu. Bir-biriləri ilə görüşüb-öpüşüb, bayramı təbrik edərlər. Uşaqlara bayramlıq verərlər. Uşaqlara alınan təzə paltarları bayramın qabaqkı axşamı onların ixtiyarlarında qoyular. Ciblərinə, ovuclarına yemiş, şirni təkərlər. Uşaqlar təzə paltarlarını başları üstə qoyub sabahın həvəsi ilə şirin yuxuya dalırlar.

Bayramın ilk günü **hüzür yerlərinə** gedərlər. Hüzür yeri keçən ildə bir adamı ölmüş evə deyirlər. Son illərdə hüzür yerlərinə getmək rəsmi də ürfə gününə salıbdırlar ki, daha bayram günü qəm-qüssə və ölüm söhbəti arada olmasın. Bayram günü hamı təzə paltar geyib, görüş üçün bir-birilərini evinə gedərlər. Uşaqlara hər yerdə pul, rəngli yumurta və sairə kimi bayramlıqlar verilir.

Tayfa əhalisi /kişilər və oğlanlar / bir yerə yığılıb, birlikdə tayfa evlərinə gedib, bayramı təbrik edərlər. Hər evdə şirni, quru yemişlər, plov, halva, qızılgül mürəbbəsi və sairə yeməliklər qabağa qoyular. Ev sahibi gələnlər üçün nar, alma və boyalı yumurtadan-zaddan verər və bu bayramlıqlar bir nəfərin vasitəsilə kisəyə tökülər. Beləliklə, hamı evləri gəzəndən sonra axırıncı evdə bayramlıqları arada paylarlar. əlbəttə, payın çoxunu uşaqlara verərlər.

İl təhvil olanda hamı çalışar ki, öz evində və ailəsinin yanında olsun. Bayramın ilk dörd günü o ilin dörd fəslinin nümunəsi kimi nəzərdə tutular, onların üzü ilə gələn fəsillər barəsində qəzavət olunar. Bayram günləri “sizdəh” /13/

gününə qədər böyüklü-uşaqılı küçələrdə /arvadlar həyətlərdə / cürbəcür oyunlar oynarlar. Böyüklər badam ilə “təkmə cüt” /tək ya cüt / oynarlar. Bu oynanılan badamların sayı çox olduğuna görə ovucda gətirmək əvəzində yerdə bir miqdar ayırıb əli altında saxlayaraq, hərifdən tək və ya cüt dediyini soruşar, sonra bir dəfə badamları cüt-cüt sayıb udub-uduzanı təyin edirlər. Ondan sonra əgər badam sahibi uduzmuş olsa, badamları yericə hərifə verir. Əgər udmuş olsa, bir dəfədə sayılıb və onun bərabərini hərifdən alar. Badam sayı əl-əl sayılar və hər əl də beş dənədir, məsələn, 42 dənə olsa, bu hesabla səkkiz əl və bir cüt olar.

Kişilər küçələrdə pullu aşıq qumarı və yumurta döyüşdürmək və ya “damı” oyunu və uşaqlar aşıq sovurmaq və cızıq oynarlar. Arvadlar da “löpik mıncıq və möşdaş /beşdaş / oyunu kimin oyunlarla məşğul olurlar.

Sizdəh günü /13-cü günü / Yekəndə “sizdəh” /13/ günü başqa yerlər kimin tutulmaz, təkcə oğlan uşaqları, yeniyetmələr şirkət edər və neçə nəfər birlikdə naharlarını götürüb çölə, yaxın dağlara gedirlər. Böyüklər, demək olar ki, bu işə qarışmaz, kənddən eşiyə çıxmazlar. Bəzən qızlar, arvadlar fürsətdən istifadə edərək, çölə pencərə gedib, eyni halda şənlik edirlər. Üst-üstə demək olar ki, sizdəh /13/ mərasimi Yekənatda o biri şəhərlər, məxsusən, fars tərəfləri kimi tutulmaz.

Sizdəh günü, demək olar ki, bayram günlərinin qurtarmağı deməkdir. Bu gündən sonra səfərə gedən çoxalar. Kəhrizlərin suyuna qıra /qərə/ atılar və əkinəcəklərə su verilir. Mədrəsələr açılar, iş günləri rəsmən başlayar. Deməli sizdəh /13/ günü qış rahatlıqlarının və bayram günlərinin

sonu, ciddi çalışmaların, fəaliyyətlərin başlanğıcının bəşarətçisidir.

Yumurta döyüşdürmə /çaqqışdırma/ –

Kəhrizyekəndə Novruz bayramı günlərində müxtəlif oyunlar oynanılır. Bu oyunların biri yumurta döyüşdürmək oyunudu ki, bişmiş yumurta ilə iki adam arasında, iki /ya bir qatar/ yumurta ilə oynanılır. Oyunçuların biri /yumurtası bərk olan/ yumurtanı ovcunun içində gizlədib, təkcə onun baş tərəfini bir az açıq qayıraq, /yatar/, o biri açıq qalan yerindən mülayimətlə döyər. Hər kəsin yumurtasının başı sınsa, o biri tərəfini /künəsini-arkasını/ döndərüb ovcun içində saxlayır. O biri hərif yumurtasının başı ilə yenə də çaqqışdırar. Bu zaman iki halət üz verə bilər. əgər o yumurtanın küpəsi sınsa, yumurtanı hərifə verməlidir. Əgər o biri salim yumurtanın başı sınsa, bu dəfə o, yumurtanı döndərüb, yatar və o biri hərif yumurtasının küpəsi ilə o yatan yumurtanın küpəsinə çalar. Bu zaman yumurtasının hər iki tərəfi sınaq hərif yumurtanı o biri hərifə verməli olar. Bu oyunda bəzən hər iki yumurtanın hər iki tərəfi sınaq. Bu zaman udub, uduzmaq arada olmaz, hər kim öz yumurtasına sahib olar.

Lakin bu oyun sadə yox, çoxlu təşrifat və çənə vurmaqla keçirilər. O cümlədən hər iki hərif hər iki yumurtanı dəfələrlə dadarlar. Yumurtanı dadmaq belədir ki, həriflər yumurtanın hər iki tərəfini ehmalcasına üst ənglərinin qabaq dişinə döyərlər və onların səsindən yumurtaların hansının bərk olduğu bilinər. O zaman bir-birilərinə “Sən yat..., sən yat” deyər, yatmalıdır. Əlbəttə, yumurtası bərk olan yatmalıdır. Yatmaq isə haman yumurtanı ovcunda gizlədib, aşağıda saxlamaqdır. Bəzən yumurtaların biri bərklikdə tapılmış

olursa, o biri hərif onu baş-baş döyüsdürməyə hazır olmaz. O şəxs yumurtasının başını bir az əyləməlidir. O biri tərəf mürəttəbən “əy”, ya “əyil” deyə yumurtanı əyməyə əmr edir. Yumurtanın nə qədər əyilməli olduğunu təyin etmək üçün o şəxs /yumurta sahibi/ barmağında ağzından bir az tüpürcək götürüb yumurtanın başından bir az aşağı o tüpürcək ilə bir xal salar. Bu zaman yenə də çənə vurmaq başlanır.

– Yox ... bir az aşağılıq /xal/ sal...

Hər halda razılaşıqdan sonra o xal salınan /əyilən/ yumurta yatmalı və o biri tərəf yumurtasının başı ilə mülayimətlə o xalın yerindən o yumurtanın başına çalmalıdır. Bəzən hərif çətin razılaşa, o biri hərif haman şəraitdə yumurtaları əvəz etməkdə hazır olar.

Qatar oyununda bir neçə /məmulən – 10/ yumurtanı qatar düzərlər. Bu oyun məmulən çoxlu bişmiş yumurta hazırlamış olan dükanlarda oynanılmış olar.

Hər iki hərif yumurtaları dadıb neçə dəfə yerlərini dəyişdirəndən sonra nəhayət onların biri bir tərəfdən yumurtanı götürüb yatar /ovcunun içində saxlayar/, o biri hərif də ikin ci yumurtanı götürüb, onun ovcundakı yumurtanın açıq qalan yerindən /başından/ çalır. Yumurtalar bu çaqqışdırmada bir-bir sınaqlar və hər kəsin əlindəki yumurtanın hər iki tərəfi sinsə, onu yerə qoyub, qatardan bir ayrı yumurta /tərtib üzü ilə/ götürər. Burada yumurtası sınaq yatalıdır. Oyunun sonunda hər kimin əlində bir tərəfi salim yumurta qalsa, o, oyunu udmuş olur və yumurtaları götürər. O biri tərəf isə yumurtaların pulunu dükançıya verər. Söz yox ki, bu oyunların şirinliyi, gözəlliyi də haman təşrifatlara, çənə vurmaqlardadır. Biz bu oyunların tamaşasına duraraq ləzzət aparırıq.

Buna görə də Yekəndə bərk yumurtlayan toyuq qədri bilinər. Bir atalar sözü də deyir ki: “Toyuğun pisi bərk yumurtalar. Misri toyuq /mərqi-şaxdar/ adlanan ev quşlarının yumurtası məmuli toyuqlardan çox bərk olar”.

NƏTİCƏ

Tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olur ki, Novruz çox zəngin bir mədəniyyət hadisəsidir və özündə ən qədim dövrlərin təsəvvürlərini, inanclarını, rituallarını, oyunlarını, tamaşalarını, adət və ənənələrini, təqvimlərini, mövsüm mərasimlərini, el bayramları və şənliklərini, milli mətbəxini və bunlarla sıx şəkildə bağlı olan folklorunu birləşdirir.

Yeni gün mənası bildirən Novruz sözünün təqvimlə bağlı olaraq və onun ilk günü mənasında işlənməsi qənaəti də özünü doğruldur. Yeni tərtib olunmuş hicri təqvimin ilk günü 1075-ci ilin fərvərdin ayının birindən (yəni martın 21-dən) başlanır. Təqvimlər təkmilləşdirildiyi zaman bu tarixlər də onunla bərabər dəqiqləşdirilmişdir.

Yeni təqvimlə müəyyənləşən yeni ilin ilk gününün adını bildirən Novruzdan öncəki dövrün hələ astral cisimlərin vəziyyəti ilə tam müəyyənləşməmiş xalq təqvimlərində də “il başı” anlayışı olmuşdur.

İl başı (Yılbaşı) təbiətin qış yuxusundan oyanışı ilə, yerdə açan ilk çiçəklə, quşların gəlişi ilə, ulduzların görünüşü ilə və başqa əlamətlərlə müəyyənləşdirilmişdir. İlbaşını müəyyənləşdirən xalq təqvimi tədricən astroloji təqvimlə birləşmiş və Novruzda sabitləşmişdir.

Məsələnin bu tərəfi yeni eranın hadisəsidir. Bunun xaricində olan məsələlərin əksəriyyəti isə ən qədim dövrlərdən başlayaraq gələn ənənəvi xalq mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Novruz mərasimində təbiət kultu, əcdad kultu və od kultu birlikdədir. Türk xalqları odun hər şeyi təmizlədiyinə, pis ruhları qovduğuna inanmış, xəstəliklərdən qorunmaq üçün oddan istifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən də od və ocaqla bağlı inanclar atalar sözlərində və alqışlarda öz izlərini saxlamışdır. Tanrıya verilən qurbanlar oda atılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçora Erginöz, Tarihimizde ve Kültürümüzde Nevruz, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Yay. , Elazığ, 1999

2. Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001,s.21–24/141–146

3. Tan Nail, "Atatürklü Nevruz Bayramları" , Türksoy, Mayıs 2003, S:9,s.39–41

4. Erol Ali, "Nevruz Üzerine Bir Yazı", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Mart-Nisan 2005, S:359, s.30–31

5. Gökmen Mor . Nevruz Türk bayramıdır.

6. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı, Elm, 2006, 268 s.

7. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehirli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1992, 164 s.

8. Urmançe F. Tatar xalq ijatı. Kazan, Məqarif, 2002, 335 s.

9. Kumuk xalk avuz yaratıvçuluqu. Maxaçkala, 2002.

10. Biruni Əbu Reyhan. Asarul Baqiye (Pamyatniki minuvşix pokoleniy). Taşkent, 1975. oxus-hotel.com

11. Kaşgarlı M. Divanü Lugat-it Türk. Ankara, 1985.

12. Balasaqunlu Y. Kutadqu biliq.

13. Xəyyam Ömər. Novruznamə. Farhang.al-shia.ru

14. Nizamülmülk. Siyasətnamə.B., 1989.

15. Gəncəvi N. İsgəndərnəmə.B., 1964.

16. Gəncəvi N. İsgəndərnəmə. B., 1983.

17. Tokarev S.A. Rannie formı reliqii. M., 1990.

18. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B., 1992.

19. Çəminzəminli Y.V. Azərbaycanca Zərdüşət adətləri. Əsərləri, III c. B., 1977.
20. Doroşenko E.A. Zoroastriysı v İrane. M., 1982.
21. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. B., 1985.
22. Kafesoğlu İ. Eski Türk Dini. Ankara, 1980.
23. Karimov K.K. Tenqrianstvo — drevnee verovanie torkov i monqolov. // Ural-Altay: çerez veka v buduhee. Ufa, Qilem, 2005, s. 407-409.
24. Altay folğklor. Qorno-Altaysk, 1995, s. 112.
25. Başqort xalıq ijadı. III t. Tid. Ə.S i l ə y m ə n o v, baş. əjd. avt. M.S ə Ğ i t o v, komment. avt-rı: R.Rəjəpov, M.SəĞitov, Ə. Siləymənov. İfi, 1998.
26. Ç m i n e v Z. Başqortlarda təsre kulğtı. // Aqidel, 2002, №8.
- 27 S i l ə y m ə n o v Ç.M., Soltanqərəeva R.Ç. Başqort xalemis yola folğklorı. // Başqort xalıq ijadı. İfi, 1995, 11-se bit.
28. P o t a p o v L.N. Umay — bojestvo drevnix torkov v svete gtnoqrafıçeskix dannıx. // Törkoloqıçeskiy sbornik M., 1972, s. 270-271.
29. Tatar miqları. Kazan, 1996, s.15.
30. Q a d l a n o v Q.R. Otnositelğno “Tgnqri” — bojestva torko-monqolov (Po kulğtovim tekstam). // Törkoloqıya 88, Frunze: İlem, 1988, s. 551-552.
31. S a l t ı k o v İ.V. Başkirskie narodnie pesni. // Materialı i issledovanıya po folğkloru Başkirii i Urala. Ufa, 1974, s. 261.
32. X i s a m i t d i n o v a F.Ə. Başqort mifoloqıyaeı. İfi. 2002.

33. К л я щ т о р н и у S.Q. Mifoloqiçeskie söjeti v drevnetörkskix pamjatnikax. // Törkoloqiçeskiy sbornik. 1977, M., 1981, s.117-138.
34. Mifoloqiçeskiy slovarğ, M., 1991, s. 536, 557, 642.
35. В и щ у р и н N.Ə. Sobranie svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii v drevnie vremena. M.-L., t. I. 1950, s. 144.
36. S t e b l e v a İ.V. Poçtika drevne-törkskoy literaturı i ee transformaiür v ranneklassiçeskiy period. M., 1976, s. 76.
37. Hüseyinoğlu K . Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru, Bakı: 2006, s.102
38. Şərəfxanlı N. Dədə-Qorqud jurnalı “Ərgənəkon Bayramı Novruz” Bakı: 2003 səh. 50.
39. Nəbiyev A. Novruz. B., 1989.
40. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlının “Kitabi-divani-lügət-it türk” əsərində ədəbi mətnlər. B., 2001.
41. Obrjad i obrjadoviy folğklor. M., 1982.
42. Ançikov E.V. Vesennya obrjadovaya rogzia na Zapade i u slavjan. SPb., 1903-1905.
43. Propp V.Ə. Russkie aqaranie prazdniki. L., 1983.
44. Gtnoqrafiçeskie istoki folklornix яvleniy. Russkiy folklor. L., 1987.
45. Narodnie znaniya. Folğklor. Narodnoe iskusstvo. M., 1991.
45. Levinton Q.A. K voprosu o funkciyx slovesnix komponentov ovryada//Folğklor i gtnoqrafia. L., 1970.
46. Folğklor i gtnoqrafia. Svязi folğklora s drevnimi predstavleniyami i obrjadami. L., 1977.
47. Slavjanskiy i balkanskiy folğklor. Obrjad i tekst. M., 1981.

48. Toporov V.N. K rekonstruküii indoevropskoqo rituala i ritualġno-pogtiçeskix formul. (Na materiale zaqovorov) // Tr. Po znakovim sistemam. Tartu, 1969.

49. Verdiyeva Z. Aġayeva F. Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979.

50. Bayramqızı Ə. Türk xalqlarının ortaq Yeni Gün bayramı. Xalq qəzeti, 21 mart, 2009.

51. Abdulkerim Rehman. Tarihten günümüze Nevruz kutlamaları. Türk kültüründe Nevruz. Uluslararası Bilgi Şöleni, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, sayı 100, Ankara, 1995, s.221-227.

52. Ahmadali Askarov. Özbəkistanda Nevruz tekrar halkın bayramı oldu. Uluslararası Bilgi Şöleni, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, sayı 100, Ankara, 1995, s.237-243.

53. Meletinskiy E.M. Poetika mifa. Moskva, Nauka, 1976.

54. Freydenberq O.M. Mif i literatura drevnosti. Moskva, Nauka, 1978.

55. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.

56. Qasımzadə F.F. Novruz-bahar bayramı. Bakı, 1989.

57. Təhmasib M.H. Xalq dənbiyyatımızda mərasim və müvəşşmənin qədimliyi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, ADU kitabxanası, 1945, 133 s.

58. Məmmədşeyn Təhmasib. Məqalələr // Tərtib edilən: M. Cəfəri, O. Əliyev. Bakı, Elm, 2005, 219 s.

59. Təhmasib M.H. VII əsr qədim Azərbaycan şifahi xalq dənbiyyatı. // Azərbaycan dənbiyyatı tarixi, 3 cild, I c., Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s.5-36.

60. Əliyev X. Məmmədşeyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2008.

61. Nəbiyev A. **Azərbaycan xalq ədəbiyyatı**. Turan, Bakı: 2002 1-ci hissə s.255
62. Nəbiyev A. **İlxır çərşənbələr** Azər nəşr Bakı: 1992 s. 7
63. Həkimov M. **Oğuz-tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları**. Maarif, Bakı: 1997, s. 6
64. Cəfərzadə Ə. "Novruz Bayramı" Dədə - Qorqud. 2004, №1 s.161
65. Kitabi Dədə - Qorqud , Gənclik, Bakı 1977 s.30
66. Şəhriyar Q. **"Yellə bağlı folklor örnəkləri"**// Kitabi Dədə - Qorqud s.176
67. Dədə-Qorqud jurnalı, 2003, 1 sayı
68. <http://www.mct.gov.az/?/az/tradition/2221/99> (2.06.09)
69. Azərbaycan Folkloru Antologiyası Gəncəbasar folkloru, Səda nəşr evi Bakı: 2004, s.19
70. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığın problemləri 2-ci hissə Bakı: 2004, s.196
71. Mirzə A. "Novruz Naxışları " Borçalı Bakı: 2002, s. 31-33.
72. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı, Gənclik, 1990, 96 s.
73. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları Bakı: 1983 s. 103.
74. Azərbaycan Folkloru Antologiyası 1-ci cild, Bakı: 1968 s. 30.
75. Mirzə A. Mehdiyev İ. Novruz Töfhələri, Gənclik, Bakı: 1990 s. 21.
76. Nəbiyev A. Mərasimlər, Adətlər, Alqışlar. Gənclik, Bakı: 1993, s. 25.
77. Quliyev.H., Həsənov Ş. "Azərbaycanda Bahar Bayramı"// **Qobustan jurnalı**, Bakı, A.S.S.R. nəşri. 1986 №1, s. 61
78. Şəhriyar Q. "Elimizə bahar gəlir"// **Dədə-Qorqud jurnalı** 2006 səh №1, s. 174.

79. Hüseynzadə Ə. Novruzı-inqılab. "Füyuzat" jurnalı, 15 mart 1907. Füyuzat (1906-1907). Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 672 s.

80. Rzasoy S. Folklorşünaslıq tariximizdən: Məmməd Hüseyn Təhmasib. "İnternet və İntellekt" nəzəri-eksperimental laboratoriyasının bülleteni, Sayı, 1, Bakı, "Nurlan", 2001, s.89-94.

81. Əliyev O. Yaz bayramı. Kitablار aləmində jurnalı. B.: 1990, № 4, s. 25-26.

82. Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elminin inkişaf istiqamətləri (Prof. Mirəli Seyidovun tədqiqatları əsasında), Bakı, 2007. Namizədlik dissertasiyası, 180 s.

83. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1992.

Bayburin A.K. Ritual v traditsionnoy kulğture. SPb., 1993.

Qolan A. Mif i simvol. M. – İerusalim, 1994.

İvanov Вяç.Vs., Toporov V.N. İssledovaniya v oblasti slavjanskix drevnostey. M., 1974.

Kateqorii buddiyskoy kulğturi. SPb., 2000.

Korostovüev M.A. Reliqiya Drevneqo Eqipta. M., 1976.

Levi-Brölğ L. Pervobitnoe mişlenie // Levi-Brölğ L. Sverxcestvennoe v pervobitnom mişlenii. M., 1994.

Losev A.F. Znak. Simvol. Mif. M., 1982.

Lotman Ö.M. Neskolğko misley o tipoloqii kulğturi // Əziki kulğturi i problemi perevodimosti. M., 1987.

Mifi narodov mira. M., 1991. T.1.

Popolğ Vux. // Mifi isçeznuvşix üivilizaüiy. Saratov, 1996.

Propp V.Ə. İstoriçeskie korni volşebnoy skazki. SPb, 1996.

Rıbakov B.A. Əziçestvo Drevney Rusi. M., 1987.

Taylor G.B. Pervobitnaya kulğtura. M., 1989.

Tokarev S. A. Rannie formı reliqii. M., 1990.

Abrahams R.D. Patterns of performance. Baltimore. 1983.

<http://venec.com/>

Ağaverdi Xəlil.
Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz,
Bakı, «Elm və təhsil», 2012.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:

Kompüterdə yığdı:

Korrektoru:

Kompüter tərtibçi si və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 16/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 150 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun Redaksiya-Nəşriyyat
şöbəsinin Kompüter Mərkəzində yığılıb səhifələnmiş,
«Elm və təhsil» NPM-də hazır depozitivlərdən
ofset üsulu ilə çar olunmuşdur.